

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Səfərli Həbib Qarakişi oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Müasir dövrdə maliyyə nəzarətinin təşkilati-hüquqi mexanizmi və onun
təkmilləşdirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Həsənli M.X.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d. baş müəllim Məmmədova G .Q.

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKI – 2018

Mündəricat

GİRİŞ:..... 3

I FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1 Maliyyə nəzarətinin yaranma tarixi və dövlət idarəetmə sistemində rolu.....8
- 1.2 Maliyyə nəzarətinin təşkilinin nəzəri əsasları..... 19
- 1.3 Maliyyə nəzarətinin formaları və metodlarının təşkili prinsipləri..... 28

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

- 2.1 Maliyyə nəzarətinin müasir şəraitdə təşkili və onun mövcud problemləri 36
- 2.2 Maliyyə nəzarətinin hüquqi mexanizminin təhlili 43
- 2.3 Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətini həyata keçirən
orqanların fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi..... 55

III FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLATI-HÜQUQİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

- 3.1 Maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqedilmə imkanları..... 60
- 3.2 Maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi mexanizminin nəticələrinin
proqnozlaşdırılması..... 67
- 3.3 Maliyyə nəzarətinin fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi
istiqamətləri..... 74
- NƏTİCƏ**..... 82
- ƏDƏBİYYAT**..... 87

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Dövlət maliyyə nəzarəti - dövlət idarəetməsinin ən mühüm funksiyalarından biri olub, dövlət əmlakı idarəçiliyinin qanuni olması, məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi məsələlərində qəbul edilmiş standartlardan yayınma hallarının aşkar edilməsinə, bu cür meyillər olduqda isə müvafiq tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Respublikamızda yoxlama məsələsini gündəmdə saxlayan faktorlardan birini də son dövrlər ölkəmizdə iri miqyaslı transmilli projətlərin təşkil edilməsi, daxili investisiyalar nəticəsində xeyli miqdarda regional və sektor proqramlarının və projətlərinin gerçəkləşdirilməsi, iqtisadi, enerji, ərzaqların qorunması və nəticə olaraq dövlət xərclərinin öncəki illərə nəzərən bir neçə dəfə artması əhatə edir. Bütün bunlar isə külli miqdarda vəsaitin səmərəli idarəolunmasından əlavə, sürətli və sədaqətli dövlət maliyyə nəzarəti (yoxlanışı) sisteminin səmərəli təşkilini və tərəqqi etdirilməsini şərtləndirir. Cənab prezidentimiz İlham Əliyev büdcə vəsaitlərindən düzgün yararlanmanın etimad ediləcək səviyyədə olması və keyfiyyətli yoxlama vasitələrinin formalaşdırılmasının vacibliyi barədə bir neçə dəfə vurğulamışdır. Qeyd etdiklərimizin hamısı birbaşa adekvat dövlət maliyyə nəzarətinin zəruriliyini tələb edir ki, nəticədə ali maliyyə nəzarət orqanı olaraq Hesablama Palatasının üzərinə kəskin şəkildə öhdəliklər qoyur və ondan xüsusi vəzifə fəaliyyəti tələb edir.

Buna görə də Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar prosesi ilə əlaqədar, elmimizin qarşısında dövlət maliyyə nəzarətinin yeni müasir səviyyəli bazar iqtisadiyyatı sistemində istiqamətlənmiş konsepsiyaların işlənilib hazırlanması vəzifəsi dayanır.

Yuxarıda deyilənlərin məcmusuna əsaslanaraq qeyd etmək isərdim ki, tədqiqatın mövzusu xüsusi aktuallığı özündə əks etdirir

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə Axundov Ş.H., Aqapsov S., Allahverdiyev H.B., Bağırov D.A., Belobjetski A.İ., Cəbiyev R.M., Çemomord P.V., Danilevski U.Y. , Ələkbərov Ə.Ə , Həsənli M.X., Əliyev R.B., Kərimov Ə.M., Məmmədov Y.A., Məmmədov Z.F., Musayev A.F., Novruzov V.T., Ovsyannikov L.N., Sadıqov M.M., Səbzəliyev S.M., Səfərov S.İ., Şəkəraliyev

A.Ş., Səmədzadə Z., Eremet A.D., Şexin S.O., Voronina L.İ. və digər iqtisadçı - alimlər DMN-in strukturunun yenidən qurulması və onun təkmilləşdirilməsi, dövlət maliyyə nəzarətinin həqiqətən tənzimlənmiş sistem halına salınması zəruriyyətinə diqqəti cəlb etmişlər, lakin nadir istisnalar nəzərə alınmasa bu barədə kompleks təkliflər irəli sürülməmişdir, xüsusi tədqiqat predmeti kimi dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar sistemli tədqiqatlar aparılmamışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, DMN fəaliyyəti dinamik bir prosesdir, o daim yeni xüsusiyyətlər və inkişaf istiqamətləri kəsb edir və buna görə də xüsusilə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə öyrənilmə səviyyəsindən asılı olmayaraq iqtisad elminin tədqiqat obyektində hələ uzun müddət özünə möhkəm və layiqli yer tutmalıdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Elmi-araşdırma işinin qayəsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri bazasını təkmilləşdirmək, DMN-də islahatların keçirilməsi və bu islahatların sistem halına salınması haqqında rəylər hazırlamaq, dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün yeni üsullar kəşf etməkdir.

Araşdırma işinin məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı funksiyalar əsas götürülmüş və tətbiq edilməlidir:

-Dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri aspektlərinin elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun kompleks və sistemli şəkildə təhlil edilməsi;

-Dövlət maliyyə nəzarətinin sistem yaradıcı komponentlərinin üstünlüyünün öyrənilməsi;

-Azərbaycan Respublikasında DMN sistemində islahatların aparılması zəruriyyətinin şərtləndirilməsi və bu sistemin əsas tərəqqi vasitələrinin mənimsənilməsi;

Dövlət idarəetmə sisteminin sərbəstləşdirilməsi prosesində nəzarət sisteminin müasir problemləri təhlil edilərək gələcək inkişaf istiqamətləri aşkara çıxarılmış, bu prosesi ləngidən, məhdudlaşdırıcı qanunvericilik və təşkilati-funksional amillərin təsiri müəyyənləşdirilmişdir;

-Dövlət maliyyə nəzarətinin əsas orqanlarının təşkilati strukturlarında islahatların hüquq normalarına uyğun aspektləri işıqlandırılması;

-Dövlət maliyyə nəzarətinin metodoloji və normativ bazasının formalaşmasında onun standartlaşdırılmasının mühüm rolunun əsaslandırılması;

-Maliyyə nəzarətinin müasir şəraitdə təşkili və onun mövcud problemlərinin təhlil olunması ;

-Maliyyə nəzarətinin hüquqi mexanizminin təhlili edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

-Bazar münasibətlərinin indiki mərhələsində DMN-in təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı - Dövlət maliyyə nəzarətinin (yoxlanışının) ərsəyə gətirilməsini yerinə yetirən orqanların fəaliyyətidir.

Tədqiqatın predmeti -Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilati-hüquqi mexanizmi vasitələrinin yaradılmasının nəzəri və praktiki aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası olaraq dövlət nəzarətinin təmin edilməsi ilə əlaqədar respublikamızın və xarici dövlətlərin səriştəli işçilərinin keçmiş və indiki praktiki fəaliyyəti, sözügedən praktiki fəaliyyəti ərsəyə gətirən alimlərin elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin yoxlama idarələrinin və onların beynəlxalq bərabərliklərinin metodiki vəsait və təşkilati-normativ tipli xammalları, həmçinin dövlət yoxlanışı sektorunda hüquqi əlaqələri nizamlayan qanunvericilik sənədləri əhatə edir.

Aparılan tədqiqatın gedişində kompleks elmi idrak üsulları (induksiya, deduksiya, mürəkkəbləşdirmə, struktur-funksional, struktur-genetik, təhlil və sintez, sistemləşdirmə), ekspert qiymətləndirmə metodu və müntəzəm yanaşma metodları istifadə edilmişdir. Tədqiqat üçün zəruri olan əsas anlayışların ifadə edilməsində və mühakimələrin çıxarılmasında məntiqin aşağıdakı qanunlarından istifadə edilmişdir: eyniyyət qanunu, ziddiyyətsizlik qanunu, üçüncünü istisna qanunu, kafi əsas qanunu.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin hakimiyyəti və idarəetmə, dövlət yoxlama idarələrinin və bu idarələrin

beynəlxalq bərabərliklərinin sorğu-informasiya, analitik hesabat məlumatları, rəsmi mətbuat orqanlarının və internet sisteminin müvafiq materialları, dövlət maliyyə nəzarətinin tənzimlənməsi ilə bağlı digər məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Maliyyə nəzarətini nizamlayan normativ hüquqi baza, yoxlamanı dövlətin mənafeyini nəzərə alaraq keyfiyyətli və müasir tələblər səviyyəsində həyata keçirməlidir. Əlavə olaraq, maliyyə nəzarəti sistemində aşağıdakı sahələrdə hər hansı başqa tədbirlərin təşkili də əlverişli olardı:

- müasir dövrdə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri kompleks şəkildə təhlil edilmiş və elmi-təcrübi faktlarla şərtləndirilmişdir.

beynəlxalq nəzarət qurumlarının metodoloji müddəalarından və çağdaş iqtisadçı alimlərlə tədqiqatçıların elmi baxışlarına əsaslanaraq nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı tendensiyasının konseptual bazası kompleks olaraq tədqiq edilmişdir;

- maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi bazasının, mövcud olan maliyyə hadisələrinə müvafiq formalarının daha əlverişli tərəqqi meyilləri tərtib edilmişdir ;

- ayrı-ayrı yoxlanış idarələri əsasında edilən yoxlamaların dövrü xarakter daşmasının əngəllənməsi üçün sahələr təklif olunmuşdur

-dövlət maliyyə nəzarəti sferasında beynəlxalq təcrübələrin ölkəmizdə istifadə imkanları tədqiq olunmuş və onun tətbiqi həyata keçirilmişdir.

-nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması baxımından inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin tətbiqi imkanları və xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş və nəzarətin prinsip və tələblərinə uyğun əsasda təşkilati struktur əsası iki səviyyəli olan nəzarət sisteminin formalaşdırılması və onun inkişaf mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir;

-ölkəmizdə maliyyə nəzarətinin daha da inkişaf etdirilməsi yönündə təkliflərin verilməsi;

Tədqiqat işinin nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Qazanılmış nəzəri və təcrübi biliklərdən, təkliflərdən, konkret kompleksləşdirmələrdən Azərbaycan Respublikasında gələcək iqtisadi yeniliklərin planlaşdırılması və tətbiq

edilməsi, dövlətin iqtisadi cəhətdən müdafiəsinin təşkili, ölkənin gəlir və xərclərinin müəyyən olunması , dövlət idarəetməsi sistemi və strukturu sahəsində, mühüm təşkilatların restrukturizasiyasına və bu təşkilatların idarə edilməsinin inkişaf etdirilməsinə aid irəli sürülən fikirlərin təsdiqlənməsi üçün həlledici rol oynayan məlumat verə bilən əlverişli DMN sisteminin fəaliyyət göstərməsi üçün uyğun şəraitin formalaşdırılmasında daha çox tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısı hissələrindən ibarətdir.

I FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Maliyyə nəzarətinin yaranma tarixi və dövlət idarəetmə sistemində rolu

Əgər biz maliyyə nəzarətindən danışırıqsa ilk öncə maliyyənin yaranma tarixinə onun keçdiyi mərhələlərə nəzər salmalıyıq. Maliyyə anlayışının tarixi bir neçə mərhələdən keçmişdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda həm “maliyyə” termini, həm də bu iqtisadi kateqoriyanın meydana gəlməsi haqqında müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər və xəyal məhsulları vardır. Bir qrup müəlliflər israr edirlər ki, sözügedən termin XIII-XV əsrlərdə İtaliyanın alış-veriş mərkəzlərində (Genuya, Florensiya, Venesiya) meydana gəlmiş və əvvəlcə hər hansı pul ödənişlərini ifadə etmişdir. Sonralar bu anlayış beynəlxalq status almış və əhali ilə dövlət arasında pul münasibətləri sistemi ilə əlaqədar anlayış kimi işlədilməyə başlamışdır [30, s. 25]. Digər müəlliflər göstərir ki, bu anlayış fransız alimi J.Bedon tərəfindən 1755-ci ildə nəşr etdirdiyi “Respublika haqqında altı kitab ” əsərində məişətə gətirilmişdir [28, s. 44].

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə haqqında təsəvvürlər, maliyyə münasibətlərinin mahiyyəti zaman keçdikcə müxtəlif dəyişikliyə məruz qalmışdır. XI əsrin axırlarından başlayaraq XX əsrin sonlarına qədər maliyyə iqtisadi kateqoriyasına baxışların transformasiyası İ.Y.Vittenin əsərlərində kifayət qədər dolğun və yığcam şəkildə verilmişdir. O, yazır ki, “...XVII əsrin sonlarından “maliyyə sözü altında dövlət əmlakının bütün məcmusu və ümumiyyətlə, dövlət istehsal üsulunun bütün varidatı başa düşülürdü. Dövlətin sərəncamında olan maddi vəsaitlərin bütün məcmusu mənasında onun gəlirləri, xərcləri və borcları nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, maliyyə haqqında elmi dəqiq şəkildə dövlətin maddi tələbatının daha yaxşı ödənilməsi üsulu kimi müəyyən etmək olar” [32, s. 14].

XVI əsrdə Fransada “maliyyə” sözü “dövlət gəlirləri“, “pul məbləği” mənasında istifadə edilirdi. Cəm şəklində işlədilən bu söz bütün dövlət əmlakı və dövlət təsərrüfatının imkanını göstərirdi. Ola bilsin ki, məhz bu kimi səbəblərə görə Fransada XVIII əsrdə maliyyə müstəqil elmə çevrilmişdir.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, bütün nəzəriyyəçilər belə bir fikirlə həmrəy-dilər ki, “maliyyə” anlayışı tarixi aspektdə dövlət ilə əlaqədardır və əmtəə-pul münasibətlərinin çoxəsrlik inkişafı prosesində meydana gəlmişdir.

Həqiqətən də, tarixən maliyyə bir kateqoriya kimi dövlətin yaranması, onun funksiyalarının təmin edilməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda dövlətin əmələ gəlməsi uzun tarixə malikdir və burada təcrübə, demək olar ki, həmişə nəzəriyyəni qabaqlamışdır. Avropada ona əsrlərin axırlarında və ya kapitalizmin əvvəlində primitiv formada qiymətin, əmtəənin və xidmətin keyfiyyətinə mərkəzləşdirilmiş nəzarət, faiz dərəcəsinə və xarici ticarətə göz yetirmək mövcud idi.

Normativ iqtisadiyyatın baniləri merkantilist V.Stafford və T.Men XVII əsrdə yazırdılar ki, yalnız dövlət tərəfindən son dərəcə dəqiq rəhbərlik təsərrüfatçılıq qaydasını və sosial ədaləti təmin edə bilər. Merkantilistlər öz ixracını artırmaqla idxalı qadağan etmək və ya azaltmaq, pul formasında xüsusi sərvəti artırmağı təklif edirdilər.

Bu başlıca əlamətlərə əsasən maliyyəni səhv etmədən bütün pul münasibət məcmusundan ayırmaq olar. Məsələn, vətəndaşlar arasında, vətəndaşlar ilə ticarət müəssisələri arasında əmələ gələn münasibətləri maliyyəyə aid etmək olmaz, ona görə ki, dövlət burada pul münasibətlərini mülki-hüquqi metodlar ilə tənzimləyir.

Beləliklə, maliyyə həmişə pul münasibətləri formasında təzahür edir, lakin heç də istənilən pul münasibətləri həmişə maliyyə münasibətləri deyildir. Yuxarıda deyilənlərə əsasən maliyyənin aşağıdakı ümumi müəyyənliliyini formalaşdırmaq olar.

Maliyyə - dövlət tərəfindən təşkil olunmuş pul münasibətlərinin məcmusudur ki, bu prosesdə iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ümumdövlət pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadəsi həyata keçirilir

Yuxarıda deyilənlərə əsasən aşağıdakı məntiqi nəticəyə gəlmək olar: maliyyənin yaranması təsərrüfat subyektini kimi dövlətin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədardır ki, onun fəaliyyəti milli gəlirin bir hissəsinin onun xeyrinə yenidən bölgüsü ilə cəmiyyəti təmin etməsidir.

Maliyyə makroiqtisadi nəzəriyyənin ayrılmaz hissəsi kimi inkişaf edərək (əvvəlcə dövlət, sonra müəssisə və ev təsərrüfatı kimi) son nəticədə “maliyyə nəzəriyyəsi” qismində makroiqtisadi nəzəriyyədə seçilmək üçün kifayət qədər fərqləndirici əlamətlərə malikdir.

Onu da göstərmək olar ki, maliyyə bir elmi istiqamət kimi maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi əsasında yaranan münasibətləri öyrənir və bu münasibətlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar edir.

Maliyyə elminin məlum aparatı (məzmunu) inkişaf edir, yeni məzmunla, ictimai həyatın adekvat gerçəklikləri ilə zənginləşir. Maliyyənin sosial-iqtisadi mahiyyəti aşağıdakı məsələlərin tədqiqi və onlara cavab verməsindən ibarətdir: bu və ya digər təsərrüfat sahəsinə rəhbərlik edən adam subyekt, vətəndaş, dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanı özünün maliyyə resurslarını kimin və yaxud nəyin hesabına formalaşdırır və bu pul vəsaitləri necə, kimin xeyrinə istifadə edilir?

Dövlər dəyişdikcə və maliyyə sistemi, pul tədavülü, vergitutma, banklar və s. inkişaf etdikcə maliyyə nəzarətinə tələb artmış və bu sistem günümüzdəki formasını almışdır. Belə ki, XVI əsrdən başlayaraq dövlətlərin çoxunda rəsmi qaydada hazırlanan və aparılan uçot kitabları görülməkdədir.

Artıq maliyyənin inkişafı gələcəkdə maliyyə nəzarətinin də yaranmasını da zəruri edirdi. Maliyyə nəzarətinin qədim tarixə sahibliyinə dair qeyd etmək istərdim ki, qədim dövrlərdə misirlilərin, romalıların, yunanların sahib olduğu maliyyə sistemində vergitutma əhəmiyyətli gəlir mənbəyi olmuşdur. Bu səbəbdən vergi toplayanların işini nəzarətdə saxlamaq və yoxlamaq üçün xüsusi vəzifələrin olduğu bilinir. Maliyyə nəzarətinin tam yaranma tarixini dəqiq qeyd etmək çətindir. Belə ki, bu sahədə tədqiqat aparən alimlər ortaq bir fikrə gəlməmişlər. [17,s.201]

Maliyyə nəzarətinin tərəqqi dövrünü gözdən keçirdikdə, onun daha qədim köklərə və geniş tərəqqi yoluna sahib olduğunu görmək mümkündür. Vurğulamaq lazımdır ki, onun varlığı hər şeydən öncə əmlaka əsaslanan qarşılıqlı əlaqə ilə bağlıdır.

Rəsmi mənbələrə əsasən qeyd edilir ki, 1130-cu illərdə İngiltərə ilə Şotlandiyanın xəzinadarlığında maliyyə nəzarətinin tətbiqinə başlanılmışdır. 1200-cü illərdən başlayaraq isə London Sitisində də bu cür fəaliyyətlərin həyata keçiyi bilinir. Bundan başqa ədəbiyyatlarda ən çox qeyd olunan hadisə 1324-cü ildə Kral II Eduard tərəfindən təsdiq edilmiş fərman olmuşdur. Kral maliyyə nəzarətini keçirməsi üçün bəzi əyalətləri seçmiş və bu əyalətlərdəki hesabatların yoxlanılmalı olduğunu bildirmişdir. [18, s.86]

Maliyyə nəzarətinin təşkilinin əsas özəlliyi onun idarəetmə komponentlərinin hamısı ilə münasibət saxlamaqla idarəetmənin kompleks proseslərində davamlı iştirak etməsidir. Maliyyə nəzarəti özü özlüyündə dövlətin ayrı-ayrı sektorlarda gördüyü işləri tam, ardıcıl, sənədlə və münasibətdə özünü biruzə etməklə onun üzərində sistemli nəzarəti əhatə edir.

Maliyyə nəzarətinin ən çox sözügedən qabaqcıl şəkli audit hesab edilir. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası yarandıqdan sonra ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sistemi inkişaf etməyə başlamışdır.

Beləliklə, bu termin-birincisi, iki subyekt arasında pul münasibətlərini əks etdirirdi, yəni pul maliyyənin mövcudluğunun və fəaliyyətinin maddi (pul olmayan yerdə maliyyə ola bilməz) əsası kimi çıxış edirdi. İkincisi, subyektlər bu münasibətlər prosesində müxtəlif hüquqlara malik idilər. Üçüncüsü, bu proseslərin gedişində pul vəsaitlərinin ümumdövlət fondu-büdcə formalaşdırdı. Buna görə də, demək olar ki, bu münasibətlər fond xarakteri daşıyırdı. Dördüncüsü, büdcəyə vəsaitin ardıcıl olaraq daxil olması vergi, rüsum və digər dövlət-məcburi xarakterli ödəniş vermədən mümkün deyildi ki, buna da dövlətin norma yaradıcı fəaliyyəti və müvafiq fiskal aparat yaradılması yolu ilə nail olunurdu.

Bəs sual yaranır ki maliyyə nəzarətinin yaranmasının zərurəti haradan qaynaqlanır. Ona görə biz maliyyə nəzarətinin mahiyyətini anlamağa çalışaq. DMN ölkənin maliyyə-iqtisadi siyasətinin yerinə yetirilməsi, maliyyə dəyişməzliyi məqsədilə mühitin formalaşdırılması planlarına köməklik edir, qanunçuluğa əməl olunmasına, dövlət əmlakının qorunmasına, dövlət maliyyə resurslarından doğru, məqsəduyğun və yığcam şəkildə istifadə edilməsinə, təsərrüfat subyektlərinin

gördüyü işlərin əlverişinin yüksəldilməsinə, maliyyə cavabdehliklərinə düzgün və zamanında riayət edilməsinə köməklik edir, gəlir cədvəli və maliyyə nizamının ən fərqli şəkildə pozulması şəraitini aşkara çıxarmağa yardım edir, qeyri-qanuni olaraq xərclənmiş dövlət resurslarını ortaya çıxartmaqda və ödətdirməyə şərait yaradır, dövlət resurslarının (həmçinin subsidiyaların, subvensiyaların, dotasiyaların və s.) təyinatına uyğun gəlməyən üsulda və əlverişsiz faydalanmasını, çatışmazlığını, boş yerə sərf edilməsini əngəlləyir, maliyyə-iqtisadi quruluşun yaxşılaşdırılmasını, həmçinin iqtisadiyyatı və maliyyəni möhkəmləndirmək mənasında bir çox digər məsələləri təmin edir. Bütün fikri fərqli əsas olan dövlət tədbirlərinin və ya dövlətin iştirak etdiyi tədbirlərin həyata keçirilməsi (dövlət proqramlarının, dövlət sifarişlərinin tərtib edilməsi və s.) zamanı xərclərin qanuniliyinə, səmərəliliyinə və iqtisadi cəhətdən əlverişliliyinə cəmləyərək, DMN sui-istifadələrin və yanlışların əngəl olunması vasitələrini tərtib etməyə şərait yaradır. Dövlət siyasəti üçün (həm də təkcə maliyyə sahəsindəki siyasət üçün deyil) hökumətin sözügedən və ya başqa xərclərinin, həmçinin iqtisadi, sosial proqramlar və istənilən başqa dövlət proqramları əhatəsində xərclərin iqtisadi əlverişliliyinin artmasına məxsus dövlət nəzarətçilərinin göstərişləri də böyük rol oynayır. Həmçinin bu zaman DMN subyektləri üçün əsas problem proqramın hökumətin rəhbərliyi ilə müəyyən edilmiş hədəflərinə və mahiyyətini araşdırmadan onun iqtisadi cəhətdən daha səmərəli variantını tərtib etməkdir. Ancaq buna baxmayaraq bu və ya başqa proqramların respublikanın sosial-siyasi hədəflərinə müvafiq olub-olmamasına (məsələn, İsveçdə bu məqsədlə xüsusi yoxlama nümunələrindən istifadə edilir [27, 181]).

Beləliklə, DMN dövlət sisteminin bütün səviyyələrində və vəsilələrində dövlət maliyyə resurslarının və mülkiyyətinin idarə olunmasını daha yüksək keyfiyyət müstəvisinə keçirməyə şərait yaradır ki, bu da idarəetmə aparatının işçilərinin peşəkarlığının yüksəlməsinə və ictimai resurslardan istifadədə səmərəliliyin artmasına təsir göstərir.

DMN dövlət fəaliyyətinin optimallaşdırılmasını, dövlət təsisatlarının möhkəmləndirilməsini təmin edir. İdarəetmə prosesinin funksiyası baxımından nəzarət aşağıdakı məsələləri həll edir:

1. təşkilatın (nəzarət obyektinin) idarəetmə sisteminin idarə olunan vəsiləsinin faktiki vəziyyətini müəyyənləşdirir;

2. Faktiki məlumatların tələb olunanlarla, yəni təşkilatda təsdiq edilmiş və yaxud başqa yerdən verilmiş, yaxud əlverişliliyə uyğun müqayisə bazası ilə qarşılaşdırır;

3. Təşkilatın fəaliyyət aspektlərinə təsir dərəcəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə yol verilən son hədd səviyyəsini aşan kənarlaşmaları qiymətləndirir;

4. Həmin kənarlaşmaların səbəblərini aşkara çıxarır.

Əgər idarəetmə mahiyyətə qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi prosedurdursa, onda nəzarəti həmin prosedurlara informasiya dəstəyi vermək, onları müəyyən parametrlərdən müxtəlif cür kənarlaşmalar barədə informasiya ilə təmin etmək məqsədilə inteqrasiya olunmuş sistem kimi təsəvvür etmək olar. DMN çərçivəsində belə parametrlər onun obyektlərinə uyğun gələn qanunilik, səmərəlilik, məqsədmüvafiqlik və s. ola bilər. Bu zaman DMN dövlət maliyyəsi və dövlətin mülkiyyətində olan material dəyərliləri üzərində cəmləşdirilir. Beləliklə, dövlət nəzarətinin digər növləri ilə birlikdə DMN dövlət idarəçiliyinin informasiya sisteminin, yəni dövlət idarəetməsinin bütün səviyyələrində qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri olan müxtəlif informasiyanın işlənməsi və inteqrasiyası sisteminin formalaşmasının və fəaliyyət göstərməsinin əsası kimi qəbul edilir. Konkret olaraq DMN-ə gəldikdə isə ümumən və bütövlükdə, o dövləti əsasən dövlət maliyyəsinin formalaşması, hərəkəti və vəziyyəti haqqında, habelə idarəetmənin bütün səviyyələrində və təsərrüfatçılığın bütün aspektlərində dövlətə məxsus material dəyərliləri ilə əməliyyatların maliyyə təfsiri barədə informasiya ilə təmin edir. Həmin sistemli-analitik informasiya dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları tərəfindən maliyyə-iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün bir növ baza, əsas rolunu oynayır.

DMN idarələrinin etdiyi yoxlamalar yalnız pozuntuların qeyd edilməsi və bu pozuntuların ləğv edilməsi üzərində yoxlamaların tətbiq edilməsi ilə həddəndir. Hər şeydən öncə nəzarət edilən obyektə uzaqlaşmalar müəyyən edildikdə obyektin gördüyü işlərin optimallaşdırılmasına aid konkret göstərişlər və tövsiyələr tərtib etməyə zəmin yaradan səbəb-nəticə münasibətləri təyin edilir. Başqa sözlə DMN sistemi sadəcə olaraq yoxlayıb uzaqlaşmaları müəyyən etmək, həmçinin

uzaqlaşmaların ortaya çıxması haqqında xəbər verir, mənfi meyillərin mümkünlüyünü müəyyən edir. Bu mənada dövlət maliyyəsinin və material mülkiyyətinin idarə edilməsinin bu və ya başqa sahələrdə, ya da ki sahəsində müşahidə edilən durumu ciddi şəkildə öyrənərək ictimai həyatın tərəqqi etməsi üçün ehtiyaca cavab verən qərarların təsdiq edilməsinə istiqamətlənmiş tutarlı konstruktiv rəylər tərtib edir.

DMN-in mahiyyəti aşağıdakı üç əsas cəhətdən ibarətdir:

1. səhvlərin və sui-istifadələrin aşkara çıxarılması;
2. onların aradan qaldırılmasının təmin olunması;
3. səhvlərin və sui-istifadələrin meydana gəlməsi amillərinin təhlili və gələcəkdə

onların qarşısının alınması üzrə tədbirlərin (profilaktik və s.) işlənilib hazırlanması.

Deməli, DMN bir tərəfdən səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, digər tərəfdən isə, təşkilatçılıq və tənzimləmə prosesləri ilə inteqrasiyada qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsi imkanlarını təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, DMN-in bu iki cəhəti idarəetmə prosesləri tsiklində aynımaz vəhdətdə və dinamik sürətdə qarşılıqlı hərəkətdə olurlar. Beləliklə, təsirli DMN iqtisadiyyatın və maliyyənin İdarə olunmasında müxtəlif cür mənfi halları və onların tendensiyalarını təkcə vaxtında aşkara çıxarmağa və müəyyənləşdirməyə deyil, həm də aradan qaldırmağa, onları doğuran əsas səbəbləri, hərəkətsiz (yəni gizli, aşkarda olmayan) tendensiyaları izah etməyə, onların qarşısını alan, son nəticədə də dövlətin iqtisadi və sosial inkişafının gedişini müəyyənləşdirən tədbirlər işləyib hazırlamağa imkan verir. Bu baxımdan L.N.Ovsiyannikovun [32, 159] belə bir fikri bizə tamamilə əsaslı görünür ki, DMN-də müəyyənedici ideya odur ki, o, dövlətə özünün maliyyə maraqlarını və vətəndaşlarının maliyyə maraqlarını (məsələn, özlərinin şəxsi vəsaitlərini investisiya təsisatlarına, qiymətli kağızlara və s. qoyduqda) qanuni yollarla təmin etmək hüquqlarını həyata keçirməyə imkan verir.

DMN-in əhəmiyyəti daha dolğunluğu ilə onun funksiyalarında təzahür edir. DMN-in əsas vəzifələri bunlardır: məlumatlandırma, operativlik, müdafiə və qabaqlama. Həm də idarəetməyə dair müasir yanaşmalarda sonuncu funksiyaya xüsusi yer verilir. Təkcə ilkin yoxlanış istənməyən uzaqlaşmaları əngəlləyə bilər, gələcəkdə istənməyən halların və tendensiyaların meydana gəlməsi imkanlarının

aradan qaldırılmasını təmin edər, ölkəni sözügedən və yaxud başqa qaydaların və fəaliyyətin istənməyən nəticələrindən qoruyar. Məsələn, qaydaların təsdiq edilməsi dövründə qanuniliyin və məqsədəuyğunluğun dəyərləndirilməsi normativ qiymətli kağızların istəklərinə və dövlət siyasətinin hədəflərinə qarşı çıxan hərəkətlərin əngəllənməsinə şərait yaradır.

DMN-in adı çəkilən vacib və yaxud bilavasitə vəzifələrinə kommunikativlik və nizamlayıcılıq kimi dolayı (vasitəli) funksiyalarını da əlavə etmək məqsədmüvafiqdir.

Zənnimizcə, DMN-in göstərilən funksiyaları ilə yanaşı, onun daha bir xüsusi funksiyasını dövlət hakimiyyətini təmin etmək funksiyasını da məntiqi saymaq olar. Bəzi mütəxəssislər [18, 92] dövlət yoxlanışına dövlət idarəçiliyinin forması kimi baxmaqda israr edirlər. Fikrimizcə, belə yanaşma nəzarətin mənasını (əhəmiyyətini) sadələşdirir və təhrif edir. Dövlət yoxlanışı dövlət idarəçiliyinin nə forması, nə də mexanizmidir. Əslində isə dövlət hakimiyyəti aşağıda sadalanan hər hansı vəzifənin dövlət idarələrinin rəhbərliyi ilə qanuna uyğun (konstitusion) üsulda yerinə yetirilməsində özünü göstərir:

- dövlət aparatının (geniş mənada) köməyi ilə cəmiyyətə siyasi rəhbərlik;
- nəyəsə və ya kiməsə (əgər dar çərçivədə götürsək) sərəncam vermək.

Dövlət yoxlanışı isə bu idarəçiliyi əks etdirmir, eləcə onu (hakimiyyətin təmin olunması funksiyasını) təmin edir. Sonuncu isə yoxlanış nəticəsində idarəetmə obyektinə qarşı münasibəti yaradaraq, həm gəlir cədvəli, həm də əhalinin sosial vəsait sferasının həqiqətə uyğun fəaliyyətini və başqa dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsini təşkil edir. Bu səbəblə hansısa “nəzarət hakimiyyəti” barədə söhbətlərin zənnimizcə heç bir mənası yoxdur. Eyni zamanda vurğulamaq lazımdır ki, hal-hazırda “səmərəliliyin nəzarəti” adlandırılan bir məsələ çox vacib dəyərləndirilməkdədir. Nümunə olaraq hamıya aydındır ki, iqtisadiyyatın islahatlaşdırılmasının əsas üsullarından biri kompleks məqsədli dövlət proqramlarıdır (nəticə etibarilə elə onlar da iqtisadi dəyişiklikləri müəyyən edir). Lakin bu proqramların uğuru əksər halda onların nəticə etibarilə vacibliyinin, əlverişliliyinin, yerinə yetirilməsi üsullarının və seçmə yollarının operativ və düzgün dəyərləndirilməsindən əlavə, həm də onlann

birbaşa tətbiq edilməsi, həmçinin nəzərdə tutulmuş maliyyənin əsaslı təyinatı və istifadə edilməsinin əlverişliliyi üzərində cari yoxlanışın təşkil edilməsindən asılıdır.

DMN-in nəticələri gələcək iqtisadi dəyişikliklərin planlaşdırılması və tətbiq edilməsi, dövlətin iqtisadi müdafiəsinin təşkil edilməsi, gəlir cədvəli prosesi əhatəsində, dövlət idarəetməsi müntəzəmliyi və quruluşu istiqamətində, əsas işçi sahələrin restrukturizasiyasına və bu sahələrin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə aid qanunların təsdiq edilməsi üçün həlledici xüsusiyyətə malik məlumat verə bilməsidir. Dövlətin idarə olunması sistemində DMN-in yeri və rolu cədvəl 1.1-də göstərilmişdir. (Cədvəl 1.1)

	<u>Dövlət maliyyə nəzarəti</u>	
Dövlət proqramları	Dövlət mülkiyyəti	Büdcə sistemi
Dövlətin sosial-iqtisadi və siyasi məqsədləri	Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə strukturu	Təsərrüfat subyektləri

Dövlətin idarə edilməsində dövlət maliyyə nəzarətinin mövqeyi və rolu

Cədvəldən göründüyü kimi, DMN hansısa bir əlaqələndirici həlqə və ya yaradıcı sistem amili kimi özünü göstərir ki, bu da dövlət “orqanizm”ində maliyyənin özünəməxsus “arteriya” olması barədə təsəvvürlərə uyğundur.

Axırda dövlətin idarə olunmasında DMN idarələrinin vəzifəsi ilə əlaqədar çox mühüm bir məsələ maliyyə qanunvericiliyinə əməl etməyənlərə qarşı əsaslı işlərin görülməsi istiqamətində DMN orqanlarının icra səlahiyyətləri məsələsinə diqqət yetirməyi lazımlı bilirik. Bu məsələni ətraflı nəzərdən keçirək. Məsələn, nəzarət orqanları müxtəlif sanksiyaların (pul cəriməsinin tutulması, vəzifədən uzaqlaşdırmaq və s.) və digər təsir tədbirlərinin görülməsi istiqamətində öhdəliklər qazanmağa cəhd edirlər. Bununla əlaqədar aşağıdakıları demək istəyirik. Müəyyən edilmiş çatışmazlıqların ləğv edilməsi, günahkarların cəzalandırılması - bu artıq idarəçiliyin qərarıdır. Nəticədə, yoxlama sistemi öz-özünə idarəçilik təklifini formalaşdırmır,

eləcə onu informasiya baxımından təmin edir, yuxarıda adı çəkilən vəzifələr isə qərarlar təsdiq edən dövlət idarəçiliyi və idarəetmə təşkilatlarının, həmçinin hüquq-mühafizə idarələrinin istisnaq təşkil hüququdur. Ancaq DMN-in funksiyası özlüyündə, hansısa bir abstrakt qurum olmadığına, yəni “təmiz halda” mövcud olmadığına göm (nümunə olaraq, Azərbaycan Respublikasında vergi idarələri həm yoxlama, həm də özlərinin öhdəlikləri əhatəsində hüquq-mühafizə funksiyalarını yerinə yetirirlər), uzaqlaşmaların əngəllənməsi operativ formada, onların yenidən müşahidə edilməsinə şərait yaradılması, başlıcası isə cəzasız qalma halları yaradır ki, bu da DMN orqanlarının əlverişliliyinin çoxalmasına yüksək dərəcədə öz ziyanverici təsirini göstərir.

P.Bobilevin əsaslı şəkildə vurğuladığı kimi, “nəzarətçi idarələr unutmamalıdır ki, yoxlamadan sonra günahkarların fəaliyyətlərinə və ya passivliklərinə görə cəzalandırılması olmadan yoxlama sırf rəsmi bir iş kimi özünü göstərir. Yəni, qanunun tətbiq olunmamasını nəzərdə tutan yoxlama günahkara cəzanın verilməsi və ya pozulmuş hüququn bərpa edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır”. [32.səh 113]

Praktiki fəaliyyət göstərir ki, yoxlama idarələri özlərinin vəzifələrini yerinə yetirmə prosesində və onun sonunda nüfuslu şəxslərə zidd təsir tədbirləri görmək potensialına malik olmadıqda, icbari qaydada materialları başqa instansiyalara verib əsas mahiyyətini gözləmək məcburiyyətində olduqda yoxlama gedişatının əlverişliliyi xeyli dərəcədə azalır. Süründürməçiliklə üz-üzə gəlməmək, müəyyən edilmiş pozuntu və əksikliklərin ləğv edilməsində operativliyi artırmaq məqsədilə təklif olunur ki, DMN orqanlarına inzibati reaksiyavermə və maddi sanksiyalardan istifadə şansı verilsin.

Zənnimcə, dövlət idarəetmə orqanları üçün DMN özünün əsas vəzifəsi hesab edilən - əlverişlilik vəzifəsini həyata keçirmək üçün DMN sistemində məhkəmə qurumunun fəaliyyət göstərməsi daha əhəmiyyətli olardı. Bəzi dövlətlərin, həmçinin Çexiya Respublikası, Latviya, Fransa, İspaniya, İtaliya, Braziliya, ÇXR, Cənubi Kareya, Malayziya və s. kimi dövlətlərin praktiki fəaliyyəti bu cür bir yanaşmanın məqsəduyğunluğunu göstərir. Bu həm milli psixologiya, həm də

respublika əhalisinin qanunatabeçiliyi nöqteyi-nəzərindən daha müvafiq olardı. Bundan əlavə, həmçinin Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının təqdimatları üzrə tədbirlər görülməməsinə görə sanksiyalar tətbiq olunmalıdır (bax bu araşdırmanın 1.3.yarımfəslinə). Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının gördüyü işlərin əlverişliliyini artırmaq və onun təkliflərinin sanbalını yaxşılaşdırmaq üçün Palataya haqqında göndərdiyi rəylərlə bağlı şərtləndirilmiş cavab (təbii ki, həmin qərarları məhkəmə qaydasında ləğv etmək, dəyişdirmək şəraiti mövcud olduqda) almayana kimi sözügedən rəylərin istifadəsinə son qoymaq hüququ da vermək gərəkdir. Bu fikir ondan irəli gəlir ki, nəzarət altında olan obyektlər göstərişlərin (irəli sürülən təklif və iradların) icrasını adətən əsassız şəkildə yubandırırılar.

Eyni zamanda xüsusi qeyd etmək istərdik ki, müasir şəraitdə dövlət maliyyə gözətçiləri ən çox günahkarların müəyyən edilməsinə və cəzalandırılmasına deyil, onların ortaya çıxmasına təkən verməyən mühitin yaradılmaına çalışmalıdırlar; ancaq qabaqlayıcı yoxlama və ona adekvat uyğun mərhələlər məmurların natəmizliyi xüsusiyyətlərinin özünü ləğv etməlidir. Nümunə olaraq, Avropa Birliyi Hesablama Palatasının gördüyü işləri Avropa inteqrasiyasını həyata keçirmək üçün onun fərmanına verilmiş resursların idarə olunmasında və istifadəsində real olaraq fırıldaqçılıq və sui-istifadə durumlarının müəyyən edilməsindən daha çox onların ortaya çıxmasına təkən verən amillərin analizinə istiqamətləndirilmişdir [27, 139].

1.2 Maliyyə nəzarətinin təşkilinin nəzəri əsasları

Maliyyə nəzarəti dövlət və özəl sektor iqtisadi subyektlərinin fəaliyyətinin maliyyə məsələlərinin formalaşdırılması, həmçinin maliyyə münasibətlərinin qurulmasında istifadə edilən spesifik forma və metodların yenilənməsi istiqamətində həyata keçirilən fəaliyyətlərin kompleksidir. Dövlət iqtisadiyyatının və müəssisə səviyyəsində iqtisadi proseslərin maliyyə nəzarəti vasitəsilə tənzimlənməsi ümumi milli məhsulda artıma, o cümlədən tələb və təklif arasındakı qeyri-tarazlıq vəziyyətinin, müxtəlif çatışmazlıqların ortaya çıxarılmasına xidmət edir.

Maliyyə nəzarəti vaxtında həyata keçirilən monitoring və ölçülmə ilə subyektin idarə olunan resurslarını izləmək üçün tətbiq olunan sistemlərə aid edilə bilər. Bu nəzarətlər əsasən saxtakarlıqları aradan qaldıraraq hesabatların düzgünlüyünə nəzarət edir və bununla da təşkilatın və ya dövlətin fiziki və qeyri-maddi resurslarını qoruyur. Daxili və kənar maliyyə nəzarətinin effektiv şəkildə reallaşdırılması yüksək səviyyəli proqnozlaşdırıla bilən nəticələr əldə etməyə imkan verir. Maliyyə nəzarəti təsərrüfat fəaliyyətinin və proseslərin təsərrüfat əməliyyatlarının və proseslərinin qanuniliyini, etibarlılığını, düzgün həyata keçirilməsini və təsərrüfat subyektinin faktiki vəziyyətini öyrənməklə birlikdə mühasibat uçotu, hesabatlılıq, tənzimləyici və digər məlumatların istifadəsi əsasında iqtisadi cəhətdən birbaşa əlaqəli tədqiqatdır. [2,s 9]. Deməli maliyyə nəzarəti dövlət, müəssisələr və şəxsi kapitalla yaradılan hər bir iqtisadi subyektin davranışlarına qanunvericilik aspektindən və idaredici hakimiyyət orqanlarının nəzarət etməsidir.

İdarəetmənin ən vacib faktoru olaraq maliyyə nəzarəti həyata keçirilmə prinsiplərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Prinsiplərin müasir dövrün tələblərinə, eləcə də keyfiyyət standartlarına cavab verməsi nəzarətin effektivliyini demək olar ki, müəyyən edir. Bu baxımdan nəzarət prinsiplərini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən cəmiyyətin ətraflı məlumatlandırılması, şəffaflığın təmin edilməsi və aşkarlıq şəraitinə riayət edilməsi;

- Növbəti dövrlərdə subyektin və digər amillərin xüsusiyyətlərinə əsasən qanun pozuntularının proqnoz edilməsi və onlara qarşı adekvat tədbirlərin planlaşdırılması vasitəsilə nəzarət prosesinin səmərəliliyinin artırılması;

- Nəzarət - təftiş prosesinin hərtərəfli həyata keçirilməsi;

- Maliyyə nəzarətinin müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun demokratiklik prinsipi əsas götürülməklə aparılması.

Yuxarıda sadalanan prinsiplər iqtisadi sistemin inkişaf dərəcəsini ifadə edən çoxsaylı göstəricilərdən biridir. İqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onlara nəzarət yüksək tələblərə cavab verilməklə həyata keçirilməli, eləcə də iqtisadi aktivliyə stimullaşdırıcı təsir göstərməlidir. Ölkə iqtisadiyyatının, həmçinin müxtəlif iqtisadi subyektlərin fəaliyyətin maliyyə sabitliyinə nail olunması bütün iqtisadi əlaqələrin pozitiv istiqamətdə inkişaf etməsinə səbəb ola bilər. Maliyyə münasibətləri cəmiyyətin bütün həlqələrinə sirayət edib və buna görə də, maliyyə nəzarəti birbaşa olaraq puldan istifadə etməklə reallaşdırılan istənilən iqtisadi əməliyyatı özündə ehtiva edir. Əsasən maliyyə resurslarının yaranması və onların xərclənməsinə aid olan bütün fəaliyyətlər maliyyə nəzarətinin fəaliyyət sferasına aid edilə bilər. Müşahidələrimizi, müxtəlif ədəbiyyatlardan əldə etdiyimiz nəticələri və digər mənbələrdən əldə edilən informasiyaları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, aşağıdakılar maliyyə nəzarətinin əhatə dairəsinə daxil edilə bilər.

- müvafiq iqtisadi qayda və qanunların tələblərinə riayət edilməsini müəyyən etmək;

- ÜDM və ÜMM bölgüsü və yenidən bölgüsü;

- müxtəlif səviyyəli büdcələrin formalaşdırılması və büdcə ayırmaları üzrə vəzifələrin düzgün yerinə yetirilməsi;

- maddi və qeyri – maddi resurslarının effektiv sərf edilməsi, eləcə də büdcədən maliyyələşən müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi; - vergi sferasında və bank əməliyyatlarına nəzarət, müxtəlif xarakterli maliyyə əməliyyatların, qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə və digər məsələlər üzrə nəzarət;

Maliyyə münasibətlərinin şəffaf şəkildə qurulması və müvafiq sahədə intizamın təmin edilməsi müəssisə və təşkilatların, dövlətin maliyyə orqanlarının

müvafiq sahədə vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Təbii ki, maliyyə sahəsində tələblərin qanunvericilik üzrə yerinə yetirilməməsi müxtəlif xarakterli, yəni həm iqtisadi, həm də inzibati xarakterli əks addımlarda özünü göstərir. İqtisadi aktivliyi yüksəltməyə hesablanmış siyasət cəza tədbirlərini minimuma endirməyi tələb etdiyindən daha çox maarifləndirici və stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Maliyyə nəzarəti orqanları ilə iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı etibar və səmərəli əlaqələrin qurulmasına can atılmalıdır. Ümumiyyətlə maliyyə nəzarəti orqanları yerinə yetirməli olduqları vəzifələri tam olaraq yerinə yetirməklə iqtisadi və maliyyə münasibətlərinin inkişafına böyük təsir etmiş olurlar. Maliyyə nəzarəti aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir [1, s 92]:

- maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatla vəsaitlərin formalaşması arasında tarazlığın təmin edilməsinə kömək etmək;

- dövlət büdcəsi qarşısında qoyulan maliyyə öhdəliklərinin tam və vaxtında təmin edilməsi;

- müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasına, uçot və hesabat işlərinin düzgün aparılmasına kömək etmək;

- qüvvədə olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunması, o cümlədən təşkilati – hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələrin vergiyə cəlb olunması sahəsində nəzarəti həyata keçirmək;

- müəssisələrin xarici - iqtisadi fəaliyyətində yüksək faydalığa nail olunmasına köməklik etmək.

- nəzarət orqanları tərəfindən qanunların və qaydaların aktual həyata keçirilməsinin yoxlanılması və onların idarə edilməsi qərarlarının maliyyələşdirilməsinə uyğunluğunun yoxlanılması;

- maliyyə resurslarının istifadəsində çatışmazlıqların, pozuntunun və bu pozuntulara səbəb olan səbəblərin müəyyən edilməsi;

- maliyyə resurslarının qənaət edilməsi və onların istifadəsinin effektivliyini öyrənmək;

- nəzarət olunan müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin ümumilikdə yaxşılaşdırılmasına yardım.

Maliyyə nəzarəti tənzimləyici və hesabat məlumatlarının istifadəsinə əsaslanır. Bunun vasitəsilə nəzarətin digər idarəetmə fəaliyyət növləri ilə və ilk növbədə mühasibatlıq ilə əlaqəsi müəyyənləşdirilir. Maliyyə nəzarətinin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi nəticəsində maliyyə intizamı güclənir və qanuniliyin tərəflərindən biridir.

Sosial-iqtisadi dəyişikliklərdə maliyyə nəzarətinin rolu həm dövlət və dövlət qurumları, müəssisələr, təşkilatlar, vətəndaşlar tərəfindən maliyyə fəaliyyəti prosesində müəyyən edilmiş hüquqi qaydalara riayət edilməsindən, həm də iqtisadi əsaslandırma və həyata keçirilən hərəkətlərin effektivliyi, dövlətin vəzifələri ilə uyğunluğu təmin edilməsindən ibarətdir. Beləliklə, maliyyə nəzarətinin vəzifələrinin tam mənada yerinə yetirilməsi maliyyə fəaliyyətinin qanuniliyi və məqsədəuyğunluğunu təmin etmək üçün mühüm bir faktor kimi xidmət edir.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində fəaliyyət göstərən maliyyə nəzarətini müxtəlif səviyyələrə bölmək olar. İlk səviyyədə, maliyyə nəzarəti bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarını müdafiə etməlidir, yəni dövlət və yerli büdcələrə, eləcə də xüsusi fondlar üçün vəsaitlərin daxilolmalarına nəzarət etmək, onları aidiyyətə hökumət orqanlarının səlahiyyətləri və qəbul edilmiş üsulları ilə müəyyən edilmiş qanun və qaydalara uyğun tənzimləmək və şəffaflığı təmin etmək üçün maliyyə və mühasibatlıq sənədlərinə əsasən fəaliyyət göstərmək. Bu nəzarət büdcədən maliyyələşdirilməlidir və dövlət maliyyə nəzarəti kimi təsnifləşdirilməlidir.

DMN anlayışının şərhində alimlər arasında yekdillik yoxdur. On müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər mövcuddur. Aşağıda təqdim olunan təriflər DMN-in məzmununa münasibətdəki dəyişiklikləri göstərir. Məsələn İ.A. Belobjetski bu cür fikir bildirir: “Maliyyə-təsərrüfat yoxlaması zamanı yoxlama vəzifələri tapşırılmış dövlət idarələrinin və ictimai idarələrin şirkət, əməkdaşlıq, idarə, təşkilat və maddi istehsal və qeyri-istehsal sektorları şöbələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, sözügedən fəaliyyətin iqtisadi əlverişliliyini obyektiv dəyərləndirmək, təsərrüfat və maliyyə proseslərinin qanuniliyini, mötəbərliyini və məqsədəmüvafiqliyini, əmlakın müdafiəsini təmin etmək, istehsalın əlverişliliyini artırmağın və dövlət gəlir cədvəli

mənfəətlərinin artırılmasının təsərrüfatdaxili tələbatlarını üzə çıxarmaq məqsədilə yoxlama sistemi olaraq mənimsənilməlidir”;

-U.Y.Danilevskidə maliyyə nəzarəti üçün belə tərif vermişdir: “İqtisadiyyatın, istehsalın idarə edilməsinin kompleks vasitəsinin vacib vəzifələrindən biri və əsas tərkib hissəsi olmaq etibarilə, maliyyə (nəzarəti) yoxlanışı maliyyə, kredit və istehsal amillərini təşkil edir. Yoxlama sahəsinə istehsal, bölgü, pul, mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində sirkulyasiyası və istehlakı aid edilir”.

Bəzi alimlərin fikrincə, DMN dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasətinin təşkil edilməsi məqsədilə, indiki mühitə və iqtisadiyyatın və dövlətin tərəqqisinin perspektivinə müvafiq olan təşkilati, inzibati, hüquq-mühafizə və başqa tədbirlər məcmusunun köməyi ilə tətbiq edilir [25, 185].

Bundan əlavə, U.Y.Danilevski nəzarətin mahiyyətinə müxtəlif aspektlərdən yanaşır: onun fikrincə, yoxlama, ilk öncə, idarəçilik fəaliyyətinin spesifik növü və əsas tərkib hissəsi, ikincisi, idarəçilik təkliflərinin təsdiq edilməsi gedişatında idarəetmənin tələbatlarının məlumat təminatının bazası, üçüncüsü, təsərrüfat subyektinin gördüyü işlərin hüquqa müvafiqliyinin qəbul edilməsi məqsədilə onun faktiki durumunun nəzərdən keçirilməsi sistemi, dördüncüsü, idarəçilik qaydalarının yerinə yetirilməsi haqqında zəruri məlumatın qazanılmasına təkan verən amil olmaq etibarilə, zidd olan vasitə kimi müəyyən olunur [25, 189];

Rus alimi E.Y.Qraçeva isə maliyyə yoxlanışını maliyyə sisteminin həlqələrinin hamısında maliyyə sərvətlərinin formalaşdırılması, paylaşdırılması və tətbiq edilməsi əsasında dövlət nəzarətinin bir forması kimi göstərir. Maliyyə nəzarətinin əsas mahiyyətinə eyni cür yanaşmanı başqa bir iqtisadçı A.L.Apel “Maliyyə hüququnun əsasları” adlı əsərində qeyd edir. Bu iqtisadçının iddia etdiyinə görə maliyyə nəzarəti ölkənin effektiv sosial-iqtisadi tərəqqi etməsi üçün dövlətin pul təsisatlarının təşəkkül tapması, paylaşdırılması və istifadəsinin qanuniliyi və səmərəliliyi üzərində nəzarətdir. [23, 68];

Maliyyə yoxlanışının obyektinin təyin edilməsi əsas problemlərdən biri hesab edilir . İqtisadi-elmi əsərlərdə ayrı-ayrı müəlliflər maliyyə nəzarətinin obyektini müxtəlif formada təyin edirlər.

Maliyyə nəzarəti sahəsində olan bəzi mütəxəssislər vurğulayır ki, maliyyə yoxlanışının əsas məzmunu onun yerinə yetirilməsində şirkət, təşkilat, bank, səhmdar cəmiyyətləri və s. bir sözlə sahibkarlıq edən subyektlərin vəzifəsinin tədqiq edilməsinə ehtiyac duyulur. Və mövcud səviyyədə maliyyə yoxlanışı maliyyə-təsərrüfat yoxlanışını da yerinə yetirir, yəni o, ancaq xalis maliyyə deyil, həm də bir sıra durumlarda vergi hesablanmasının dəqiqliyini, istehsalatın məqsədəuyğunluğunu və gəlir cədvəli vəsaitlərinin tətbiqi əlverişliliyini təyin etmək üçün təsərrüfat fəaliyyətini də təşkil edir. Bununla əlaqədrə maliyyə yoxlanışının obyektə təsərrüfat prosesləri sistemi, maddi istehsal və qeyri istehsal sektorlarının pul əlaqələri olur.

“Dövlət maliyyə nəzarəti” adlı rus maliyyə ədəbiyyatında maliyyə yoxlanışının obyektə olaraq milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və onun səmərəli formada istifadəsinə dair, bir yandan dövlət, digər yandan isə hüquqi və fiziki şəxslər arasında mövcud münasibətləri müəyyən edir. Qeyd etmək olar ki, maliyyə yoxlanışının obyektə yerinə yetirilməsi pulla dəyərləndirilən nəzarət altında olan subyektiv fəaliyyətdir. Belə ki, pulla qiymətləndirilməsi qeyri-mümkün olan fəaliyyət maliyyə yoxlanışı obyektə ola bilməz.

Maliyyə nəzarətinin obyektə də iqtisadçılar tərəfindən müzakirə obyektidir. Bəzi mütəxəssislər hesab edir ki, maliyyə yoxlanışının obyektini yoxlanılan obyektlərin iqtisadi əlaqələri kimi təyin edirlər.

R.Q.Somoyev “Maliyyə, pul tədavülü və kredit” əsərində maliyyə nəzarətinin birbaşa predmetinə gəlir cədvəli prosesinin mərhələlərinin hər birindəki gəlir cədvəli nümunələrini, təsərrüfat subyektlərinin gördüyü işlərin maliyyə göstəricilərini (mənfəət, gəlirlər, maya dəyəri, rentabellik, əsas və dövriyyə fondu və s.), gəlir cədvəli və gəlir cədvəlindən kənar təsisatlara vergi ödənişlərini, pul-kredit qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən edən göstəriciləri, həmçinin məbləğ şəklindəki bütün göstəriciləri şamil edir.

Maliyyə nəzarətinin obyektinin təyin edilməsinə alimlər arasında fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bəzi iqtisadçıların fikrincə maliyyə yoxlanışının obyektinə müxtəlif təsərrüfat subyektləri, həmçinin sektorlar, bölgə vahidləri, regionlar və bir

sözlə ölkə səviyyəsində maliyyə vəsaitlərinin təşəkkül etməsi və istifadəsindəki pul-bölgü əməliyyatı daxil edilə bilər.

DMN-in rolunu peşəkar ehtiyatlılıq prinsipini əldə rəhbər tutan bir çox nəzarətçilər “Mörfi qanunu” deyilən qanunla [38, 102] izah edirlər, həmin qanuna görə, “əgər işlər düz getməyəcəksə, belə də olacaqdır”. Bu halda nəzarətin funksiyası gerçək, ya da ki potensial mənfi hadisələri əngəlləməkdir. Başqa sözlə dövlətin idarə edilməsində DMN-in prinsipial cəhətdən yerinə yetirməli olduğu vəzifə sırf dövlət idarəçiliyi məsələlərinin maliyyə-iqtisadi aspektləri əhatəsində yanlışların, pozuntuların, sui-istifadələrin, başqa mənfi hadisələrin və onların tendensiyalarının qarşısını almaqdan ibarətdir. Buradan belə çıxır ki, geniş anlamda DMN-in vəzifəsi dövlətdə maliyyə-təsərrüfat prosesləri və onların tendensiyaları barəsində təbii və obyektiv ümumi görünüş formalaşdırmaqdır. Beləliklə, DMN orqanları bəzi dövlət orqanlarına tək cə müvafiq informasiyanı əldə etməkdə və onun məğzini aydınlaşdırmaqda deyil, eyni zamanda onların yerinə yetirməli olduğu vəzifələrin daha səmərəli həllində, düzgün idarəçilik qərarları qəbul etməkdə köməklik göstərirlər. Bu mənada DMN idarələri yalnız dövlətin iqtisadi məşğulluğunun “mühafizəçi”si və yaxud dövlət maliyyəsində “qayda qanun keşikçisi” rolunda deyil, eyni zamanda dövlət idarələrinin əməkdaşı rolunda özlərini göstərirlər, başqa sözlə onlar maliyyə-iqtisadi sektorlarda idarəetmənin gücləndirilməsi məqsədilə bacarıqlı məsləhətçi olmalı, iqtisadiyyatın və maliyyənin ən çox problem təşkil edən məsələlərində hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının qarşılıqlı danışığına köməklik göstərməlidirlər.

Eyni zamanda ayrı-ayrı obyektlərin və ya onların aqreqlərinin (özlüyündə ayrıca tam olan hissələrinin) idarə olunması sahəsində də DMN-in rolunu müəyyənləşdirmək zəruridir. Məsələn, E.Y.Qraçeva [25, 148] maliyyə nəzarətinin sayəsində mülkiyyətin qorunması baxımından meydana çıxan aşağıdakı imkanları əsas götürür (elə bunlar da həmin məhdud aspektdə maliyyə nəzarətinin rolunu müəyyənləşdirir):

1. material dəyərlilərinin və pul vəsaitlərinin uçotunun və istifadəsinin vəziyyətini aşkara çıxarmaq;

2. yol verilmiş hüquq pozuntularının (çatışmazlıq, israfçılıq və s.) xarakterini və həmin pozuntuların baş verməsində təqsirkar olan şəxsləri aşkara çıxarmaq;

3. hüquq pozuntularına yol verilməsinə gətirib çıxaran əsas səbəbləri və şəraiti aşkarlamaq;

4. material qiymətlilərindən istifadənin uçotunun təkmilləşdirilməsi və sui-istifadələrə gətirib çıxaran səbəblərin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər müəyyən etmək;

5. təqsirkarların məsuliyyətə cəlb olunması məsələsini həll etmək.

Maliyyə nəzarətinin obyektinin müəyyən edilməsi mübahisəli məsələlərdən biridir. İqtisadi-elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif müəlliflər maliyyə nəzarətinin obyektini fərqli şəkildə müəyyən edirlər.

Məsələn, S.P.Opyonişev və V.A.Jukov qeyd edirlər ki, maliyyə nəzarətinin mahiyəti və yeri haqqında danışırkən onun həyata keçirilməsində müəssisə, təşkilat, bank, səhmdar cəmiyyətləri və s. yəni sahibkarlıq edən subyektlərin rolunun araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Və bu səviyyədə maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat nəzarətini də həyata keçirir, yəni o, təkcə sırf maliyyə deyil, hətta bəzi hallarda vergi hesablanmasının düzgünlüyünü, istehsalatın səmərəliliyini və büdcə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyini müəyyən etmək üçün təsərrüfat fəaliyyətini də əhatə edir. Bununla bağlı maliyyə nəzarətinin obyektini təsərrüfat prosesləri kompleksi, maddi istehsal və qeyri istehsal sahələrinin pul münasibətləri olur.

S.V.Stepaşin "Dövlət maliyyə nəzarəti" əsərində maliyyə nəzarətinin obyektini kimi milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və onun səmərəli istifadəsinə dair, bir tərəfdən dövlət, digər tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətləri müəyyən edir. Deməli, maliyyə nəzarətinin obyektini həyata keçirilməsi pulla qiymətləndirilən nəzarət altında olan subyektiv fəaliyyətdir. Nəticə etibarilə pulla dəyərləndirilməsi mümkün olmayan fəaliyyət maliyyə nəzarəti obyektini ola bilməz.

Maliyyə nəzarətinin predmeti də iqtisadçılar arasında müzakirə obyektidir. Y.A.Danilevski və T.M.Mezenseva maliyyə nəzarətinin predmetini nəzarət olunan obyektlərin iqtisadi münasibətləri kimi müəyyən edirlər.

Bizim fikrimizcə maliyyə nəzarətinin predmetinin müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar içərisində V.M. Rodionovanın və V.İ.Şleynikovanın yanaşması daha doğrudur. Onlara görə maliyyə nəzarətinin predmetinə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri, eləcə də sahələr, ərazi vahidləri, regionlar və bütövlükdə ölkə səviyyəsində maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsindəki pul-bölgü prosesi aid edilə bilər.

Iqtisadçı alimlərdən T.A.Başkatova, E.Y.Qraçeva, A.S.Narinskiy, N.Q.Hacıyev, V.M.Rodionova, V.İ.Şleynikov, N.İ.Silaev, V.A.Piven, S.O.Şoxin həyata keçirilmə zamanından asılı olaraq maliyyə nəzarətini ilkin, cari və sonradan nəzarətə ayırırlar.

Digəriləri isə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə zamanı ilə yanaşı, digər kriteriyalar üzrə də formalarını müəyyən edirlər. Məsələn, V.M.Rodionova və V.İ.Şleynikov nəzarətin həyata keçirildiyi materialların xarakterindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin iki formasını: sənədli və faktiki nəzarəti qeyd edirlər. A.S.Narinskiy və N.Q.Hacıyev yoxlamaların əhatə dairəsinin həcmindən asılı olaraq maliyyə nəzarətini tam və qismən maliyyə nəzarətinə ayırırlar. T.A.Başkatova nəzarətin obyektindən asılı olaraq onun aşağıdakı formalarını fərqləndirir: - büdcə nəzarəti; - vergi nəzarəti; - valyuta nəzarəti; - kredit nəzarəti; - sığorta nəzarəti və s.

1.3 Maliyyə nəzarətinin formaları və metodlarının təşkili prinsipləri

Maliyyə nəzarətinin növlərinin, forma və metodlarının təsnifləşdirilməsini əsasında müəyyən əlaqələri xarakterizə edən əlamətlər durur.

Maliyyə nəzarətinin növlərini müəyyən etmək üçün bir qayda olaraq təsərrüfatın daha ciddi əlamətlərindən olan nəzarətin subyekt və obyektə vacib hesab edilir. Adətən maliyyə nəzarətinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir (Cədvəl 1.2)

Maliyyə nəzarətinin növləri	
Təsnifatın əlamətləri	Maliyyə nəzarətinin növləri
Nəzarətin subyektə	Dövlət, qeyri-dövlət (audit, təsərrüfatdaxili, ictimai)
Nəzarətin obyektə	Büdcə, vergi, gömrük, valyuta, sığorta, pul-kredit və s.

Nəzarəti həyata keçirən subyektlərdən asılı olaraq dövlət maliyyə nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti fərqləndirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyət orqanları və habelə onlar tərəfindən yaradılmış xüsusi qurumlar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət və əməliyyatların məcmusudur.

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının icraları, habelə yerli büdcələrə qanunvericilik və icra hakimiyyəti idarələrinin tapşırdığı öhdəliklərin həyata keçirilməsi məqsədilə ayırdıqları maliyyə resurslarının istifadəsi, pul dövriyyəsinin təşkili, kredit resurslarından və investisiyalarından istifadə, dövlət zəmanəti ilə alınmış və ya büdcədən verilmiş kreditlərdən, həmçinin ehtiyatlardan istifadə, maliyyə və vergi güzəştlərinin verilməsi, qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinin düzgünlüyü, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş fonnada təsərrüfat subyektlərinə verilmiş dövlət mülkiyyətindən istifadənin maliyyə səmərəliliyi, maliyyə-kredit təşkilatlarında dövlət maliyyə resurslarının dövriyyəsi və dövlət

müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri üzərində nəzarətdən ibarətdir. Bir sözlə, dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsinin qanuniliyi və səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir. [26, s. 103]

Dövlət maliyyə nəzarəti nəinki iqtisadiyyatın dövlət sektorunu əhatə edir, həm də bütün mülkiyyət formalarının subyektlərinə şamil edilir ki, bu da onlar tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi, dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin yerinə yetirilməsi, subsidiya, dotasiya və büdcə kreditlərinin məqsədli istifadəsi, habelə vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin yoxlanılması yolu ilə həyata keçirilir. Deməli, dövlət maliyyə nəzarətinin obyekt kimi dövlət maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti prosesində meydana gələn bütün pul münasibətləri çıxış edir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifələrinə aiddir:

- dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin formalaşması və istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə resurslarının məqsədli və səmərəli xərclənməsi vəziyyətinin yoxlanılması;
- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin qanuniliyi və səmərəli istifadəsinin yoxlanılması;
- vergiyə cəlbəmə, valyuta, gömrük və bank fəaliyyəti sahəsində mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsi üzərində nəzarət;
- mühasibat uçotunun düzgün aparılması və hesabatların həqiqiliyinin yoxlanılması.

Dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- büdcə vəsaitlərinin daxil olması mənbələri üzərində nəzarət;
- büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət;
- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindən səmərəli istifadə və onun qorunub saxlanması üzərində nəzarət;
- maliyyə sui-istifadə hallarının qarşısının alınması;

- dövlət və bələdiyyə büdcədən kənar fondlarının vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət;

- vergiyə cəlb etmə, dotasiya alınması üzrə güzəştlərin verilməsi səmərəliliyi və istifadəsinin qanuniliyi üzərində nəzarət;

- banklarda və digər maliyyə-kredit idarələrində büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitləri ilə davranış üzərində nəzarət.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili çox hallarda dövlət quruluşunun forması ilə müəyyən edilir. Təsnifləşdirmənin müəyyən əlamətləri nəzərə alınmaqla daxili dövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar.

1. Dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsiplərinə görə.

- ✓ dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanları tərəfindən həm bilavasitə (parlament nəzarəti) və həm də onlar tərəfindən yaradılan xüsusi orqanlar tərəfindən həyata keçirilən müstəqil nəzarət;

- ✓ prezident tərəfindən həyata keçirilən nəzarət;

- ✓ icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət.

Parlament nəzarətinə aiddir: büdcənin və onun icrasına dair hesabatın müzakirə və təsdiqi; komitələrin və komissiyaların nəzarət fəaliyyəti.

Bir sıra ölkələrdə (Almaniya, Fransa, İspaniya, Rusiya və s.) müstəqil dövlət maliyyə nəzarəti qismində Hesablama Palatası çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında parlament nəzarətini, o cümlədən maliyyə nəzarəti sferasında Mili Məclis həyata keçirir. Milli Məclis komitələr və komissiyalar təşkil edir (məsələn, İqtisadi Siyasət Komitəsi), Hesablama Palatası yaradır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 93-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində dövlət büdcəsi, dövlət vergi və rüsumları, valyuta, kredit, vergi pul emissiyasının tənzimi haqqında məsələlər üzrə qanunlar və qərarlar müzakirə və qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlət maliyyə nəzarəti orqanı Mili Məclisin formalaşdırdığı və ona hesabat verən Hesablama Palatası və onun struk-

turlarıdır. Hesablama Palatası daimi fəaliyyət göstərən, təşkilati və funksional müstəqilliyə malik dövlət büdcəsinə maliyyə nəzarəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti çərçivəsində nəzarət sistemi idarələrinin “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti formalaşdırır. İcra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının həyata keçirdikləri maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinə, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının maliyyə orqanlarına, büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçılarına həvalə edilmişdir.

Ölkəmizdə Prezident nəzarətini, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dövlət maliyyəsi haqqında fərman və sərəncamlarının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti qanunvericiliyə uyğun olaraq Prezident tərəfindən həvalə edilmiş orqan (məsələn, Prezident Administrasiyasının Nəzarət Şöbəsi) həyata keçirir.

2. Dövlət hakimiyyəti səviyyəsinə görə aşağıdakılar fərqləndirilir: dövlət maliyyə nəzarətinin dövlət orqanları və dövlət maliyyə nəzarətinin yerli (regional) orqanları. Dövlət orqanlarına isə aiddir: Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Nəzarət Şöbəsi, Maliyyə Monitorinqi Xidməti (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında), Dövlət Gömrük Xidməti, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Regional orqanlara Azərbaycan Respublikası subyektlərinin (məsələn, Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayonlarının nəzarət hesablama orqanları) nəzarət-hesablama orqanlarını aid etmək olar.

3. Səlahiyyətlərin xarakterinə görə - ümumi səlahiyyətli, sahə səlahiyyətli və sahələrarası səlahiyyətli orqanlar fərqləndirilir. Ümumi səlahiyyətli orqanlar kifayət qədər geniş dairəli məsələlər üzrə nəzarəti həyata keçirir (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Prezident Administrasiyasının Nəzarət Şöbəsi, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti və s.). Sahə səlahiyyətli orqanlara Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətini, sahələrarası səlahiyyətli orqanlara isə Azərbaycan Respublikasının Ver-

gilər Nazirliyini və Dövlət Gömrük Xidmətini aid etmək olar.

Maliyyə yoxlanışının formalarına ənənəvi olaraq ictimai yoxlama da aid edilir. İctimai nəzarət dedikdə bilavasitə vətəndaşların, ictimai işçi sahələr və qurumlar tərəfindən, yəni xüsusi dövlət nəzarəti orqanının iştirakı olmadan həyata keçirilən yoxlama nəzərdə tutulur.

Yoxlamanın obyektində əsasən aşağıdakı nəzarət növləri fərqləndirilir: büdcə, vergi, gömrük, valyuta nəzarəti, sığorta sferasının nəzarəti, pul-kredit, büdcədən kənar fondların fəaliyyətinə nəzarət və s.

Büdcə nəzarəti maliyyə nəzarətinin ən mühüm növlərindən biri olmaqla büdcənin gəlir və xərclərinin tərtibinin və icrasının düzgünlüyünün yoxlanılması, büdcənin icrası gedişində qanun pozuntularının aşkar edilməsini, büdcə uçotunun düzgün aparılmasına nəzarəti təmin edir. Vergi və gömrük nəzarətinə ya nəzarətin müstəqil növləri kimi, ya da büdcə nəzarətinin tərkib hissəsi kimi baxmaq olar.

Obyektiv maliyyə sisteminin müxtəlif sfera və həlqələrində əmələ gələn maliyyə münasibətləri olan maliyyə nəzarətini həm dövlət hakimiyyət orqanları, həm də qeyri-dövlət maliyyə orqanları həyata keçirə bilər. Belə ki, sığorta sferasında maliyyə nəzarətini xüsusi yaradılmış dövlət orqanı (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti) və auditor təşkilatı həyata keçirir. Pensiya təminatı sistemində maliyyə nəzarəti Hesablama Palatası və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən həyata keçirilir.

Nəzarət subyektinin tərəfindən həyata keçirilən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatlarının məcmusu bir sıra amillərdən asılı olan bu və ya digər formada ifadə oluna bilər. Bu amilləri nəzərə almaqla (nəzarətin həyata keçirilməsi vaxtı və yeri, onun aparılmasının dövriliyi və s.) maliyyə nəzarətinin aşağıdakı formalarını ayırmaq olar.

Həyata keçirilmə müddətinə görə qabaqcadan (ilkin) nəzarət, cari və sonra nəzarət fərqləndirilir.

İlkin maliyyə nəzarəti-maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları başa çatana qədər həyata keçirilir. Bu proses büdcədən kənar fondların layihəsi haqqında qanun

müzakirəsi və təsdiqi gedişində, büdcə smetalarının tərtibi mərhələsində baş verir. O, maliyyə qanunvericiliyi pozuntularının qarşısının alınması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İlkin maliyyə nəzarəti-maliyyə vəsaitlərinin formalaşması, proqram və layihələrin işlənilib hazırlanması və qəbulu mərhələsində aparılan nəzarətdir.

Cari maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat əməliyyatının yerinə yetirilmə prosesində həyata keçirilir. Bu nəzarət parlament dinləmələri gedişində büdcənin icrasının ayrı-ayrı məsələləri müzakirə edilərkən, deputat sorğusu ilə əlaqədar olaraq, büdcənin kassa xərclərinin həyata keçirilməsi, ödəniş sənədlərinin xəzinə orqanları tərəfindən yoxlanılması zamanı tətbiq edilir. Cari maliyyə nəzarəti nəzarət obyektinin vəziyyətini xarakterizə edən zəruri operativ informasiya əldə etməyə, kənarlaşma halları aşkarlandıqda zəruri dəyişikliklərin edilməsinə imkan verir. [27, s. 5]

Cari maliyyə nəzarəti-ilkin sənədlər, operativ xəzinə və mühasibat uçotu, inventarlaşma materialları və müşahidə məlumatları əsasında vəsaitlərin formalaşması və istifadəsi üzrə maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının baş verməsi mərhələsində aparılan nəzarət formasıdır.

Sonrakı maliyyə nəzarəti maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının yekunlarına görə maliyyə təsərrüfat əməliyyatları başa çatdıqdan sonra aparılır və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin daha dərinə öyrənilməsi ilə fərqlənir. Bir qayda olaraq sonrakı nəzarətin yekunları üzrə sənədlər (məsələn, akt) tərtib edilir ki, onun da müddələrinin yerinə yetirilməsi məcburidir.

Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən müəyyən metodlardan istifadə edilir ki, onlara da adətən müayinə, yoxlama, təftiş, nəzarət, müşahidə monitoring, təhlil və s. aid edilir.

Müayinə gələcəkdə ətraflı yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə konkret məsələ üzrə məlumatların toplanması və ümumi təhlilidir.

Yoxlama - təsərrüfatçılıq subyektlərinin müəyyən maliyyə - təsərrüfat əməliyyatları üçün ayrıca nəzarət fəaliyyəti və yaxud nəzarət fəaliyyəti sisteminin tətbiqini ifadə edir.

Təftiş - maliyyə nəzarətinin daha dərin və geniş həcmli metodudur. O, yoxlanılan dövrdə aparılmış maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanunauyğunluğunun, məqsədyönlülüyünün və səmərəliliyinin, habelə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanunauyğunluğu və düzgünlüyünün sənədlər və fiziki yoxlamalar üzrə məcburi nəzarət fəaliyyəti sistemidir. Yoxlamadan fərqli olaraq təftiş yoxlanılan təşkilatlarda işin vəziyyəti haqqında daha dolğun və düzgün məlumat verir ona görə ki, yoxlanılan sənədlərin hamısının əhatə olunmasını nəzərdə tutur.

Yoxlanılan məsələlərin əhatəsi tamlığı üzrə yoxlama və təftiş tematik (müəyyən dairə məsələlər üzrə aparılır) və kompleks (yəni, təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün aspektlərini əhatə edir) olur. Nəzarətin mənbə xarakterinə görə sənədli yoxlama və təftiş (təşkilatın fəaliyyətində maliyyə hesabatlılığını və sənədlərin yoxlanması) və faktiki (pul vəsaitlərinin və maddi ehtiyatların və s. inventarlaşmasının aparılması kimi fəndlərdən istifadə edilir) təftişin nəticələri aktla rəsmiləşdirilir ki, bunun da əsasında maliyyə-təsərrüfat pozuntularının aradan qaldırılması, maddi zərərlərin əvəzinin ödənilməsi və günahkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə tədbirlər görülür.

Nəzarət etmə (göz yetirmə) bu və ya digər fəaliyyət sahəsində müəyyən edilmiş şərtlərin həyata keçirilməsi üzərində müşahidə üzrə dövrü nəzarət fəaliyyəti sistemini ifadə edir. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin lisenziyalaşdırma şərtlərinə əməl edilməsi məqsədi ilə onların fəaliyyəti üzərində nəzarət həyata keçirilir.

Müşahidə (monitorinq) nəzarətdən fərqli olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində cari dəyişiklikləri müəyyən etmək məqsədilə müşahidə üzrə daimi baş verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyat sistemini ifadə edir. [21, s. 116]

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək istərdim ki, yoxlamanın kompleks metodiki vəsaiti yoxlamanın bütün eynixarakterli prosesini - yoxlama obyektini və proqramını təyin etmək prosedurun da daxil olmaqla yoxlamanın nəticələrinə görə çıxarılmış və uyğun

hesabatlarda, protokollarda, ərizələrdə, məktublarda və s. qeyd olunmuş təkliflərin tətbiqinin yoxlanılması mərhələsinədək kompleks formada təsvir etməkdən təşkil edilmişdir. Eyni zamanda nəzarətin kompleks metodiki vəsaiti yoxlama obyektinin xarakterinə - obyektlərin aqreqlarına və yaxud onların ən kiçik qisimlərinə - vahidlərə müvafiq olaraq (məsələn, təsərrüfat subyektinə yoxlama mərhələsi, hökumətin təklifinə-iqtisadi proqrama nəzarətin metodiki vəsaiti və s.) ayırmaq olar; başqa sözlə metodiki vəsaitin uyğun bölmələri bu aqreqlar baxımından da var ola bilər (məsələn, kommertiya (dövlət, qeyri-dövlət) işçi sahəsinə nəzarətin metodiki vəsaiti, dövlət hakimiyyət və idarəetməsinə nəzarətin metodiki vəsaiti, gəlir cədvəli prosesinin istənilən aspektinə nəzarətin metodiki vəsaiti və s.). Bundan başqa, kompleks metodiki vəsaiti mühüm nəzarət formalarına əsasən ayırmaq olar. [22, s.126]

II FƏSİL

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1 Maliyyə nəzarətinin müasir şəraitdə təşkili və onun mövcud problemləri

Maliyyə yoxlanışı dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin aparılmasına, maliyyə dəyişməzliyi məqsədilə mühitin bərpa edilməsinə, uyğun qanunvericiliyə riayət edilməsinə vəsaitin yaradılmasına, dövlət maliyyəsinin təyinatı əsasında və israfçılıqla istifadə edilməsinə, dövlət mülkünün mühafizəsinə, gəlir cədvəli və maliyyə nizamının pozulması durumlarının müəyyən edilməsinə, dövlət təminatının qanunsuz istifadə edilməsinin, həmçinin dövlət mülkünün öyrənilməsi durumlarının müəyyən edilərək təmin edilməsinə xidməti həyata keçirir.

Dövlət maliyyə təminatının nəzərdə tutulduğu üzrə məqsədəuyğun xərclənməsi, dövlət təminatının təşəkkül tapmasında və xərclənməsində resursların təyin edilməsi, dövlət gəlir cədvəlinə, büdcədən kənar dövlət təsisatlarına təyin edilmiş borcların vaxtında və tam olara qaytarılması, həmçinin dövlət gəlir cədvəlinin mənfəətlərinin çoxaldılması üzrə tədarüklərin təyin edilməsi və bu işlərin özəl dövlət idarələri tərəfindən yerinə yetirilməsi dövlət nəzarəti köməyi ilə təmin edilir.

Dövlət maliyyəsinin və ayrılmaz hissəsi olan dövlət gəlir cədvəlinin tətbiqinə nəzarət, dövlətin yalnız mərkəzləşdirilmiş pul mənfəətləri və xərclərinin uçotu, hesabatı yox, dövlətin iqtisadi siyasətini gerçəkləşdirmək mexanizmlərindən biridir. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların əhəmiyyətli əsası büdcə mənfəətləri və xərclərinin daha əlverişli şəkildə idarə olunmasını təmin edən dövlət maliyyə nəzarət sisteminin formalaşmasından, dövlət xərclərinin verilmiş qanunvericiliyə müvafiq olaraq maliyyə nəzarəti köməyi ilə nəzərdən keçirilməsindən, iqtisadiyyatın tərəqqisinin bir sıra üsullarının tədqiq edilməsindən və bu sektorda fasiləsiz mütərəqqi rəylərin tərtib edilməsindən təşkil edilməlidir.

Modern mühitdə dünya iqtisadiyyatı ilbəlil öz işgörmə xüsusiyyətini yeniləşdirir və bütün bu tərəqqi bazar qarşılıqlı əlaqələrinin mövcud olması ilə əsaslanır. Bu səbəblə də dünyanın qeyri-bazar tərəqqi meylini tutmuş dövlətləri indi öz iqtisadi qurumlarını təzələyərək bazar iqtisadiyyatına keçid edirlər. Bazar iqtisadiyyatında isə maliyyə yoxlanışı əsas yer tutur. Dövlət maliyyə yoxlanışının inkişaf etdirilməsi ilk öncəbu yoxlamanın ən modern formasının yaradılması və fəaliyyətinin bərpa edilməsi, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsi, onun təsirinin və əlverişliliyinin yüksəldilməsi nəzərdə tutulur.

Tərəqqi etməkdə olan ölkəmiz dünya təsərrüfatında iqtisadi münasibətlərin dərinləşdirilməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndirilməsi və əhatə dairəsinin artırılması, respublikada sahibkarlığın tərəqqi etməsi üçün beynəlxalq hesablaşma üsullarının, həmçinin maliyyə-kredit əlaqələrini daha da inkişaf etdirir. İqtisadiyyatın bütün istiqamətlərindəki kimi dövlət maliyyəsi sahəsində də geniş əhatəli islahatlar öz müsbət təsirlərini göstərməkdədir.

Mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş pul təminatı təsisatlarının yaradılması, tətbiqi ilə bağlı olan iqtisadi əlaqələr sistemi olan maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin əhəmiyyəti maliyyənin həyata keçirdiyi bölüşdürücü və yoxlama vəzifələrində daha aydın şəkildə göstərilir. Maliyyənin bölgü prosesi nəzarət prosesinin başlanğıc şərtidir. Əgər bölgü prosesi ÜDM-un, milli mənfəətin bölgüsü və təzədən bölgüsü prosesində özünü göstərsə, nəzarət prosesi bölgü prosesinin bütün prosedurlarında yerinə yetirilir. Maliyyə qarşılıqlı əlaqələri iri sahəli təkrar istehsal prosesinin daimiliyi, əhalinin sosial olaraq qorunmasının bərpa edilməsinin, ölkənin təhlükəsizliyinin və müdafiə bacarığının gücləndirilməsinin əsas faktorlarından biridir.

Hal-hazırda modern dövrün ehtiyaclarına müvafiq olaraq gəlir cədvəli vəsaitlərinin xərclənməsi mərkəzləşdirilmiş formada - Baş Dövlət Xəzinədarlığının rəhbərliyi altında yerinə yetirilir ki, bu da ödənişlər üzrə borcların əmələ gəlməsinin qarşısını almağa, büdcə təşkilatlarını resursla müntəzəm təmin etməyə və zəruri dövlət ödənişlərini vaxtında həyata keçirməyə, gəlir cədvəli vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi əsasında maliyyə yoxlanışını bərpa etməyə imkan yaradır (15). İqtisadi

islahatların təzə mərhələsində dövlət maliyyə yoxlanışının beynəlxalq ehtiyaclar həddində yaradılması nəticə etibarlı ilə gəlir cədvəli vəsaitlərinin əlverişli tətbiqinə, gəlir cədvəli çatışmazlığının aşağı səviyyəyə salınmasına, bu isə həmçinin əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və sosial-iqtisadi tərəqqiyə şərait yarada bilər.

Ölkəmizdə dövlət xəzinədarlığının formalaşdırılması və dövlət xəzinədarlığının nizamlanması mövzusunda qanunvericilik protokolları ilə dövlət maliyyə təminatlarından əlverişli şəkildə istifadə edilməsinin vasitəsi təyin olunmuş, nəticədə nəzarəti təşkil edən dövlət xəzinədarlıq sistemi yaradılmışdır. Dövlətə aid maliyyə tədarüklərinin tək bir mərkəzdən idarə edilməsi bərpa olunmuş, bu təminatların nüfuz etməsi və xərclənməsi əsasında dövlət nəzarəti formalaşdırılmışdır.

İcra hakimiyyəti idarələrinin maliyyə-büdcə sahəsində iş görməsinə dövlət nəzarəti nümayəndəli hakimiyyət idarələrinin öhdəliklərinə şamil edilir ki, bu da dövlət gəlir cədvəlinin qəbul edilməsi və tətbiqinə nəzarət, dövlət əmlakından faydalanmanın səmərəliliyinə nəzarət, gəlir cədvəlindən kənar dövlət təsisatlarının təminatlarından istifadəyə nəzarət funksiyaları həyata keçirilir. Dövlət icra hakimiyyəti idarələrinin daxili yoxlanışı məqsədəuyğun dövlət idarəetməsinin bərpa edilməsində əsas vəzifə daşıyır. Sözügedən gəlir cədvəli qazanclarına və xərclərinə nəzarət etməyə, dövlət maliyyə sisteminin işlərini izləməyə, bu sistemi məqsədəuyğun idarə etməyə, həmçinin, maliyyə siyasətini gerçəkləşdirməyə şərait yaradır. Dövlət maliyyə təminatlarının istifadəsinə ətrafdan edilən nəzarət isə dövlət təminatlarının mühafizəsi, maliyyə sahəsində təsdiq edilmiş qanunvericilik və aydınlıq, hesabat vermə, qənaətcillik, əlverişlilik prinsiplərindən uzaqlaşmalar mövzusunda xalqı məlumat ilə təmin edir. Adətən parlament dövlət gəlir cədvəlindən maliyyələşən şirkət, idarə və işçi sahələrdə auditor yoxlamalarının aparılmasını dövlət maliyyə nəzarəti idarəsinə həvalə edir və aparılan audit mövzusunda, həmçinin dövlət gəlir cədvəlinin proyektı və tətbiqi haqqında sözügedən idarədən davamlı olaraq hesabat istəmək ixtiyarına malikdir.

Bir çox ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə nazirlikləri və onların yerli idarələri, xəzinədarlıq sistemi və vergi idarələri tərəfindən yerinə yetirilir. Dövlətin

maliyyə təsisatlarının formalaşdırılması və dövlət tapşırıqlarının təşkilinin prosesində, həmin təminatlardan yararlanması maliyyə nəzarəti ilə nizamlanan dövlət və qeyri-dövlət sahələrinin təsərrüfat fəaliyyəti hesabına müşahidə edilir. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın bütün sektorlarının tərəqqisi, sözügedən sektorlarda müəyyən dövlət proqramının uğurla yerinə yetirilməsi təsirli nəzarət sistemi olmadan qeyri-mümkündür.

Dövlət təminatının məqsədəuyğun xərclənməsində müstəsna əhəmiyyəti olan dövlət maliyyə nəzarəti dövlət idarəetmə təsisatlarının mühüm və məcburi komponentlərindən biri olmaqla, dövlətin mənafeyi üçün çalışır və dövlətin adından ayrı-ayrı sahələrdə tətbiq edilir. Dövlət nəzarəti qüsurlarının növbəti illərdə birdə müşahidə edilməməsi üçün tədbirlər görmək, bir sıra durumlarda günahkar şəxsləri nəzarət altında saxlamaq, həmçinin vurulmuş ziyanın təqsirkar şəxslər tərəfindən ödənilməsini nizamlamaq məqsədi ilə müəyyən qədər başlanğıc dövrlərdə material sərvətlərinin əlverişli və israfla xərclənməsində yol verilmiş qanun pozuntularının, uyğun qanunvericiliklə təyin edilmiş qaydalara əməl edilməməsi durumlarının ortaya çıxarılmasıdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin əlverişliliyindən son nəticədə ölkənin sosial-iqtisadi müvəffəqiyyətinin vəsəiti bilavasitə asılıdır. Dövlətin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi əsasında onun sahib olduğu pul dəyərlərinin və mülkün müdafiə edilməsi, onların yüksəlmə səviyyəsinin bərpa edilməsini, dövlət gəlir cədvəlinin tərtibi və icrasının qanunvericiliyə müvafiq yerinə yetirilməsini, dövlət təminatlarının təyinatından başqa məqsədlərə xərclənməsinin əngəllənməsini, büdcə qanunvericiliyinə riayət olunmasını bərpa edir.

Ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarəti, onun gördüyü işləri qanunvericiliklə nizamlanan özəl dövlət idarə heyəti tərəfindən Hesablama Palatası, Maliyyə və Vergilər nazirlikləri, Dövlət Gömrük Komitəsi və başqa dövlət sahələri tərəfindən bərpa olunur. Hal-hazırda dövlət maliyyə təminatlarından doğru şəkildə yararlanma vasitəsi dəqiq təyin edilmiş, dövlət təminatlarının xərclənməsi üçün cari nəzarətin təşkil edilməsi məqsədilə vacib işlər görmüş, iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrə müvafiq dövlət nəzarəti vasitəsinin tətbiq olunması bərpa edilmiş,

bazar əlaqələrinin tərəqqisinə neqativ təsir göstərə bilən durumların əngəllənməsinə, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının mühafizəsinə, həmçinin nəzarət vəzifəsini yerinə yetirən dövlət idarələrinin nümayəndələri tərəfindən istehsal, xidmət, maliyyə-kredit gördüyü işlərə əsassız yoxlamaların və qarışmaların, başqa mənfi durumların yox edilməsi üçün zəruri tədbirlər görülməkdədir.

Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin günün ehtiyacları səviyyəsində təşkil olunması, aparılan təftiş və yoxlamaların keyfiyyətinin artması, gəlir cədvəlindən maliyyələşən şirkət və təşkilatlarda büdcə təminatlarının istifadəsi üzrə məqsədəuyğun xərclənməsi işlərinin möhkəmləndirilməsi, maliyyə pozuntularına şərait yaradılmasının əngəllənməsi istiqamətində vacib tədbirlər yerinə yetirilmişdir. Keçən illər ərzində sözügedən istiqamətdə görülmüş işlərin son nəticəsi olaraq gəlir cədvəli təminatlarının istifadəsindən əlavə məqsədlər üçün xərclənməsinin əngəllənməsi, dövlət gəlirlərinin çoxaldılması və xərclərin azaldılması, eyni zamanda dövlət mülkünün mühafizə edilməsi sahəsində hədəflənmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsində yüksək dərəcədə müsbət addımlar atılmaqdadır. Maliyyə nəzarəti şirkət, təşkilatların mənfəət və xərc smetalarının, büdcə projektivlərinin, saziş üçün nəzərdə tutulan qiymətli kağızların işlənilib hazırlanması və qəbulu zamanı yerinə yetirilməklə, onların maliyyə işlərində maliyyə sərvətlərinin istifadəsindən əlavə məqsədlər üçün istifadə olunmasına mane olur, eyni zamanda əlavə maliyyə resurslarını ortaya çıxarır.

Maliyyə-təsərrüfatın gördüyü işlərin yoxlanılmasını vacib bilən sonrakı maliyyə nəzarətinin qayəsi maddi və qeyri-maddi istehsal sahəsinin fəaliyyətini iqtisadi baxımdan faydalılıq durumunu obyektiv dəyərləndirməkdən, şirkət və təşkilatların fərmanında olan maddi dəyərlərin mühafizə edilməsi durumuna düzgün dəyər verməkdən, istehsalın əlverişliliyini artırmaq və dövlət gəlir cədvəlinə bərabər gəlirlərin çoxaldılması istiqamətində təsərrüfatdaxili tədarükləri müəyyən etməkdən, büdcənin mənfəət və xərcləri üçün rəylərin işlənilib hazırlanması, qəbulu və icrasını, büdcə təminatından məqsədyönlü və əlverişli istifadə durumunu, həmçinin maliyyələşmənin aparılmasının əhəmiyyətini təyin edir. Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə əhatəsində gəlir cədvəli prosesinin mərhələlərinin

hər birində dövlət maliyyəsinin mənfəət və xərc hissəsinə ciddi nəzarət olunmasını, büdcə dəyərlərinin artırılması yönündə əlavə dəyər mənbələrinin ortaya çıxarılmasının və təminatların öz istifadəsi üçün xərclənməsini bərpa etməkdən ibarət olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi altında dövlət gəlir cədvəlindən maliyyələşən birliklərdən əlavə, mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq hüquq- mühafizə və məhkəmə idarələrinin təkliflərinə əsasən qeyri-büdcə birliklərində də yoxlamalar aparılır. Son dövrlərdə yerinə yetirilən dövlət maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin artırılması, gəlir cədvəlindən maliyyələşən birliklərdə büdcə təminatının istifadəsi üçün xərclənməsi üzərində nəzarətin möhkəmləndirilməsi, maliyyə pozuntularına mane olunması sahəsində uyğun idarələrin fəaliyyəti daha da möhkəmləndirilmişdir. Gəlir cədvəlindən götürülmüş vəsaitin istifadə edilmək məqsədilə səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət nəzarətini bərpa etmək məqsədi ilə büdcə birliklərində, mərkəzi icra hakimiyyəti idarələrində və onların asılılığında olan birliklərdə, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq birliklərdə fəaliyyət göstərən diplomatik xidmət orqanlarında davamlı olaraq yoxlamalar aparılır.

Respublikamızın maliyyə fondlarının beynəlxalq kapital bazarına nüfuzu, xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, ölkədə var olan maliyyə sisteminin beynəlxalq normativlərə uyğunlaşdırılması üçün dövlət maliyyə nəzarətinin yüksək tələblər səviyyəsində yenidən bərpası gündəmdə olan məsələ kimi əsas götürülmüşdür. Var olan dövlət təminatlarından qanunsuz yararlanma durumlarının ləğv edilməsində dövlət maliyyə nəzarətinin daha da möhkəmləndirilməsi böyük rol oynayan məsələlərdən biridir.

Maliyyə-büdcə əlaqələri ilə əlaqədar proseslərin mövcud qanunvericiliyin istəkərinə müvafiqliyi, onların aydınlığını və məqsədəuyğunluğunu bərpa edən maliyyə vasitəsi kimi, dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi və əlverişliliyinin çoxaldılması gündəmdə olan problemlərdən biridir. Bu amalla məqsədəuyğun işləyə bilən maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılmasında daha vacib rol oynayan faktorlardan biri sosial-iqtisadi fəaliyyət nöqtəyi-nəzərdən

maliyyə-təsərrüfat nəticələrinin aydınlıq səviyyəsini bərpa edən mühasibat uçotu, maliyyə hesabatının tərtib edilməsi də əsas əhəmiyyətə malikdir [18, 185].

Dövlət büdcəsinin hər növbəti il üçün gəlir və xərc proqnozlarının verilməsi zamanı məsuliyyətlərin qəbul edilməsi əsas mərhələ kimi götürülür və sözügedən mərhələdə dövlət artıq, gələcəkdə ödənişlərin edilməsi məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Həmin məsuliyyətlər məhsulların faktiki əldə edilməsinə qədər qəbul edilməlidir ki, sözügedən mərhələ real xərclər üçün nəzarətin tətbiq edilməsi məqsədilə vacib bir mərhələ olsun. Maliyyə təminatları üçün gəlir və xərclərin planlaşdırılması hökumətin maliyyə tədarüklərindən məqsədəuyğun yararlanmasında ən vacib mexanizmlərdən biridir. Bu prosedurun əsl məqsədi xərclərin daimi maliyyələşdirilməsi, dövlət borclarının azaldılması, qəbul edilmiş büdcə siyasətinin düzgün gerçəkləşdirilməsidir. Maliyyə planlaşdırılması hesabına hökumət düşünülməmiş pul azlığı və artıqlığı barəsində informasiyaya əsaslanaraq, xərclərə nəzarət edilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi, gəlirlərin toplanması prosesinin sürətinin artırılmasına nail olur. Gəlir cədvəlinə tələb olunan nüfuzetmələrin vaxtında və tam xaric olunmasının, banklararası hesablaşmaların qeyd edilmiş zaman intervalında yerinə yetirilməsini, pul dəyərinin minimum qalığının bərpa edilməsinin müsbət təsiri də çox böyükdür.

2.2 Maliyyə nəzarətinin hüquqi mexanizminin təhlili

Dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyətini, onun metodologiyasını, təşkilini və təkmilləşdirilməsini müəyyənləşdirən xüsusi hüquqi aktların (bütünlüklə dövlət maliyyə nəzarətinə həsr edilmiş qanun) qəbul edilməsi iqtisadi islahatlar, maliyyə və hər hansı başqa dövlət siyasəti məsələlərinin həlli real irəliləyişlərə gətirib çıxarmaqdadır.

Bu cür qanunlar və əsasnamələr dövlət maliyyə nəzarəti üçün bazadır, onlar adekvat normativ hüquqi mexanizm yaradır, sistemin formalaşması və fəaliyyət göstərməsi imkanını təmin edir. Nəzrət sistemində dair etibarlı mexanizmlər - o cümlədən təminat və reqlament materialları, dövlət orqanlarının müxtəlif strukturları tərəfindən birgə qərarlar qəbul edilir, və ən başlıcası, həmin strukturların necə hərəkət etməli olması barədə təşkilatı tədbirlər işlənilib hazırlanır. Bu cür mexanizmlərin olması, hər hansı qanunun və əsasnamənin icrasına koməkçə olamaqla bərabər prespektivliyidə yüksəltməkdədir.

Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin normativ hüquqi bazasının formalaşdırılmasına dair ilin olaraq aşağıdakı normativ akt və sərəncamları sadalamaq istərdim:

«Hesablama Palatası barəsində» 1999-cu il 2 iyul tarixli, (dekabr ayının 7-si 2001-ci il tarixli dəyişikliklərlə və əlavələrlə), «Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Nizamnaməsi» 2002-ci il 5 mart tarixli, «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı barəsində» iyun ayının 10-u 1996-cı il tarixli (sentyabr ayının 30-u 1997-ci il, dekabr ayının 29-u 1998-ci il, oktyabr ayının 12-si 2001-ci il və noyabr ayının 23-ü 2001-ci il tarixli dəyişikliklərlə və əlavələrlə), «Azərbaycan Respublikasında banklar haqqında və bank fəaliyyəti barəsində» iyun ayının 14-ü 1996-cı il tarixli (sentyabrın 20-si və oktyabrın 20-si 1998-ci il, noyabr ayının 23-ü 2001-ci il tarixli dəyişikliklərlə və əlavələrlə), «Büdcə sistemi haqqında» iyul ayının 2-si 2002-ci il tarixli, «Valyuta tənzimlənməsi haqqında» oktyabr ayının 21-i 1994-cü il tarixli (noyabrın 27-si 2001-ci il tarixli dəyişikliklərlə və əlavələrlə), «Yerli vergilər və ödənişlər haqqında» dekabr ayının 27-si 2001-ci il tarixli, «Kredit ittifaqları

haqqında» mayın 2-si 2000-ci il tarixli AR-nın Qanunları, Azərbaycan Respublikasının Gömrük, Vergi və Mülki məcəllələri, AR-sı prezidentinin mart ayının 29-u 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi «Azərbaycan Respublikasına Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamə», Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin noyabr ayının 6-sı 2000-ci il tarixində (qərar N-203) təsdiq etdiyi «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı barəsində Əsasnamə» və s. qanunvericilik aktları.

Son illərdə dövlət maliyyə nəzarətinin (daha doğrusu, onun ayrı-ayrı aspektlərinin) hüquqi bazası bir qədər genişlənmişdir (Vergi və Gömrük məcəllələri, Büdcə sistemi, eyni nəzarət orqanları barəsində qanunvericilik aktları qəbul olunmuşdur). Məsələn, dövlət maliyyə nəzarətinin bir çox məsələləri «Büdcə sistemi barəsində» AR-nın Qanununda öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarət probleminin həlli istiqamətində Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları bütövlükdə dövlət maliyyə nəzarəti sistemində islahatların, hətta ilkin normati və hüquqi bazasının formalaşması və inkişaf etməsinə gətirin çıxarmışdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin ümumi normativ hüquqi aktlar sisteminin müəyyən mənada sistemyaradıcı həlqəsi olan təməl əhəmiyyətli hüquqi akt barədə məsələni nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, «Dövlət nəzarəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu çox geniş xarakterə malik olub, müvafiq əlavələrlə birlikdə dövlət maliyyə nəzarətinin nəinki bütün məsələlərini, hətta prinsiplial məsələlərini də tam işıqlandırmaqdadır. Bu qanun normativ hüquqi aktlar sisteminin sistemyaradıcı həlqəsi rolunu oynamaqdadır.

Beləliklə, ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının, onun müasir dövlət idarəetməsinin tələblərinə, dövlət siyasətinin məqsədlərinə uyğun gələn keyfiyyətə yeni səviyyəyə çatmasının əsasını qoyan qanunların işlənilib hazırlanması - Azərbaycan Respublikasında və onun subyektlərində milli xüsusiyyətlərin qorunub saxlanmasını və onlardan səmərəli istifadə olunmasını, vətəndaşların rifahının artmasını təmin edən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin, inkişafının və təkmilləşdirilməsinin normativ hüquqi təməlini yaradır.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti müəyyən edilmiş hüquq normaları əsasında həyata keçirilir ki, onların da əsas mənbələrini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, “Büdcə sistemi barəsində” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Ölkənin mövcud qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud qanunları və milli özünü idarəetmə orqanlarının mövcud qanunvericilik aktları, normativ hüquqi aktları (AR Prezidentinin sərəncamları, AR Nazirlər Kabinetinin verdiyi qərarlar və s.) təşkil olunur.

Dövlətin və bələdiyyənin maliyyə nəzarətini qanunvericilik hakimiyyəti orqanları, icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyənin qurumlarının icra-sərəncamçı orqanları reallaşdırırlar.

Qanunvericilik hakimiyyəti orqanının nəzarəti onun xüsusi nəzarət orqanının (ARHP-sı, Azərbaycan Respublikasının subyektlərin və bələdiyyə qurumların daimi şəkildə fəaliyyətdə olan nəzarət komissiyaların) əmələ gəlməsini nəzərə alır. İcra hakimiyyətinin orqanları və bələdiyyə qurumların icra-sərəncamçı orqanları (vəzifəli olan şəxslər) tərəfindən reallaşdırılan maliyyə nəzarəti AR-nın Maliyyə Nazirliyi Dövlət Maliyyə Nəzarəti Agentliyi və Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, AR-nın bələdiyyə qurumların və subyektlərin və ya bunların həvalə elədikləri orqanlar və büdcənin vəsaitlərinin əsas sərəncamçıları tərəfindən reallaşdırılır.

ARHP-sı maliyyə nəzarəti daimi şəkildə fəaliyyətdə olan dövlət nəzarət orqanıdır. ARHP-sı özünün fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, “Hesablama Palatası barəsində” iyul ayının 2-si 1999-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunlarını və başqa dövlət qanunlarını rəhbər tuturlar.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən effektiv maliyyə nəzarət orqanlarından biri olan Hesablama Palatasının qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur [13]:

- dövlət büdcəsindən, eləcə də büdcədən kənar fondlardan istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək;
- müəyyən edilmiş qanun pozuntularının aradan qaldırılması və büdcə prosesinin səmərəliləşdirilməsi haqqında təkliflər təqdim etmək;

- dövlətin maliyyə resurslarından, həmçinin geri verilməklə təqdim edilən dövlət vəsaitlərinin effektivliyi və istifadəsinin məqsədəuyğunluğunu dəyərləndirmək;
- dövlət büdcəsi və büdcədənənar fondların layihələrinin maddələrinin əsaslandırılmasının vacibliyini müəyyən etmək;
- maliyyə ekspertizası, yəni büdcə üçün qəbul edilmiş dövlət qanunlarının maliyyə nəticələrini qiymətləndirmək;
- bank hesablarına büdcə vəsaitlərinin daxil olmasına və hərəkətinə nəzarət etmək;
- dövlət büdcəsinin icrasının gedişi haqqında Milli Məclisə müntəzəm olaraq informasiya vermək;
- dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsindən dövlət büdcəsinə daxilolmalara, onun satışına və idarə edilməsinə nəzarət etmək;

Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici dövlət borclarının, eyni zamanda Mərkəzi Bankın dövlət borclarına xidmət edilməsi üzrə fəaliyyətinə, ölkə hökuməti vasitəsilə əldə edilmiş xarici kreditlərin effektiv istifadəsinə və Azərbaycanın borc olaraq və ya geri ödənilməklə digər dövlətlərə və beynəlxalq qurumlara təqdim etdiyi maliyyə vəsaitlərinə nəzarət etməyə borcludur.

Dəyişən iqtisadi və digər xarakterə malik şərait müxtəlif sahələrdə olduğu kimi maliyyə nəzarəti sahəsində də islahatların aparılmasını qaçılmaz edir. Belə ki, hadisə və proseslərin mütəmadi olaraq dəyişməsi, dünyada baş verən hadisələr və onların ölkə əhəmiyyətli təzahürləri müxtəlif maliyyə nəzarət orqanları haqqında yenidən formalaşdırılma qərarı alınmasına səbəb olur. Bu Azərbaycanda 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 fevral 2016-cı il tarixli, 760 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq, qiymətli kağızlar bazarı, investisiya fondları, sığorta, kredit təşkilatları (bank, bank olmayan kredit təşkilatları və poçt rabitəsinin operatoru) və ödəniş sistemləri fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və nəzarəti, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini, həmçinin bu sahələr üzrə nəzarət sisteminin şəffaflığını və çevikliyi təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxsin yaradılmasında özünü

göstərmişdir [14]. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin effektiv formada təmin edilməsi, həmçinin kreditorların, investorların və sığorta olunanların hüquqlarının qorunması imkanı verən ilk publik hüquqi şəxs statuslu orqandır. Qeyd etdiyimiz kimi dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan qlobal iqtisadiyyatda baş verən proseslərə dərhal reaksiya vermək ölkə iqtisadiyyatı qarşısında maliyyə sektorunun dayanıqlığını formalaşdırmaq və müvafiq sferada nəzarət tədbirlərini müasirləşdirməklə əlaqədar vəzifələr və məqsədlər müəyyən etmişdir. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ölkənin qiymətli kağızlar bazarının, investisiya fondlarının, bank və sığorta fəaliyyəti sferalarının, eləcə ödəniş sistemlərinin çevikliyinə artırılması ilə müasir standartlara cavab verməsi və ödənişlərdə şəffaflığın yaradılması, bununla yanaşı sözü gedən sahələrdə tənzimləmə və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsinə görə cavabdehdir.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ölkə daxilində maliyyə münasibətlərinin qanunvericilik çərçivəsində və düzgün həyata keçirilməsini təmin etmək üçün ona aid olan səlahiyyətlərini Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin köməyi ilə həyata keçirir [10]. Qeyd edək ki, Maliyyə Monitorinqi Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 23 fevral tarixli 66 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır.

Maliyyə Monitorinqi Xidməti çoxsaylı funksiyalar yerinə yetirməkdədir. Bu funksiyalar müasir dövrün tələbinə uyğun olaraq ona həvalə edilmişdir. Bu funksiyalara aşağıdakıları aid edə bilərik:

- cinayət vasitəsilə ilə əldə edilən pul vəsaitlərinin və ya müxtəlif xarakterli əmlakların qanuniləşdirilməsi və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizənin aparılması sahəsində spesifik informasiyaları toplayaraq təhlil edir, həyata keçirilmiş təhlillərin nəticəsinə əsasən reallaşdırılan əməliyyatda cinayətin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdikdə informasiyaları müvafiq dövlət orqanlarına təqdim edir;
- cinayət vasitəsilə ilə əldə edilən pul vəsaitlərinin və ya müxtəlif xarakterli əmlakların qanuniləşdirilməsi və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində vahid informasiya sisteminin tətbiq edilməsini təmin edir;

- cinayət vasitəsilə ilə əldə edilən pul vəsaitlərinin və ya müxtəlif xarakterli əmlakların qanuniləşdirilməsi və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizədə Azərbaycan Respublikası tərəfindən çıxış edir və onun beynəlxalq münasibətlərində müvafiq qaydada təmsil edir.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası maliyyə nəzarəti sferasında özünəməxsus yerə sahibdir. Onun fəaliyyəti digər maliyyə qurumlarının fəaliyyətinin daha düzgün yoxlanılmasını təmin edəcəkdir ki, bu da öz növbəsində ali nəzarət qurumlarının işinə yüksək səviyyədə dəstək olacaqdır.

AR-nın Maliyyə Nazirliyi dövlət maliyyəsinin nəzarətini bilavasitə reallaşdıran orqan deyil, AR-sının Maliyyə Nazirliyi barəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fevral ayının 9-da 2009-cu ildə olan Fərmanına əsasən nazirlik onun quruluşuna daxil olan Dövlətin Xəzinədarlıq Agentliyi, Dövlətin Maliyyə Nəzarətinin Xidməti, Dövlətin Sığorta Nəzarəti Xidmət Qiymətli Metallara Nəzarət və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti və Maliyyə Nazirliyinin milli bölmələrinin fəaliyyətini bir-biri ilə bağlayır və nəzarəti reallaşdırılır.

Bundan ayrı, Nazirlik Dövlətin Gömrük orqanları tərəfindən edilən bütün Gömrük ödənişlərinin hesaba alınması və tutulması məsələlərinə dair hüquqi aktlardan istifadə olunmasına, nəqliyyat və əmtəə vasitələrinin gömrük qiymətlərinin müəyyənlişməsinə nəzarəti reallaşdırır.

AR-nın Maliyyə Nazirliyi və Dövlətin agentlikləri özlərinin fəaliyyətlərini icra hakimiyyətlərinin başqa orqanları, AR-sı subyektlərinin icra hakimiyyəti orqanları, yerli olan icra hakimiyyəti orqanları, ictimai birliklər və başqa təşkilatlar ilə qarşılıqlı şəkildə reallaşdırırlar. Onlar özlərinin fəaliyyətlərində AR-nın Konstitusiyası, AR-sının qanunlarını, AR-sı Prezidentinin Fərmanlarını və sərəncamlarını, beynəlxalq müqavilələri, AR-sının Maliyyə Nazirliyinin hüquqi aktlarının və müəyyən qaydalarını əsas kimi tuturlar.

Dövlətin Maliyyə Nəzarəti Xidməti AR-sı Prezidentinin “AR-sının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarət Xidməti barəsində” fevral ayının 9-u 2009-cu il tarixli Fərmanına uyğun yaradılan və aşağıda qeyd edilən vəzifələri icra edirlər:

- maliyyə və büdcə sferasında nəzarətin və yoxlamanın, habelə valyuta nəzarətinin

orqanı funksiyalarını reallaşdırır;

- dövlətin büdcəsinin icra edilməsini təmin edir, büdcələrin icra olunmasının kassa xidmətini görür, dövlətin büdcəsinin, büdcədən kənar olan dövlətin fondları vəsaitinin və dövlətin mülkiyyətində olan maddi dəyərlərin doğruluğunu və səmərəli şəkildə istifadə edilməsinin təftişini və yoxlanmasını reallaşdırır;
- dövlətin büdcəsinin vəsaiti ilə əsas sərəncamçıların, sərəncamçılar və dövlətin büdcə vəsaitini alanın əməliyyat aparılmaları üzərində ilk və cari olan nəzarəti təmin olur.

Xidmətin başlıca səlahiyyətlərinə isə daxildir:

- dövlətin büdcəsinin kassanın icra edilməsi üzrə prosedurlarının uçotunun aparılması;
- dövlətin büdcəsinin vəsaitinin əsas sərəncamçıları, sərəncamçılar və alıcıların şəxsi olan hesablarının açılması və prosedurlarının aparılması;
- dövlətin büdcəsinin, icmal büdcə göstəricilərinin, büdcənin öhdəlikləri səviyyəsinin və onun dəyişdirilməsinin uçotuna nəzarət olunması;
- dövlətin büdcə vəsaitinin öncədən proqnozlaşdırılmasının və kassanın planlaşdırılmasının reallaşdırılması;

dövlətin büdcəsinin icra olunması barəsində operativ məlumat və hesabatların tərtib edilməsi və AR-sının Maliyyə Nazirliyinə təqdim olunması.

Bu qeyd edilənlərlə birgə Maliyyə Nəzarəti Xidməti maliyyənin büdcə nəzarəti barəsində AR-sının hazırkı qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq, dövlətin icra hakimiyyətinin orqanları, AR-sı subyektləri və milli özünü idarəetmə orqanlarının yoxlanmaları üzərində olan nəzarəti reallaşdırır. AR-sında reallaşan (kredit şirkətləri və valyuta birjalarından ayrı) valyuta prosedurlarına nəzarət edir, valyuta prosedurlarına əsasən uçotun və hesabatın tam olmasının və doğruluğunun yoxlanmasını təşkil edir, maliyyə-büdcə sahəsində nəzarətlərin və yoxlamaların tək məlumat sisteminin yaranmasını və aparılmasını təşkil edir.

Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti . Əlbətdə biz əgər nəzarət qurumlarının fəaliyyət mexanizmi haqqında qeyd ediriksə, onların hüquqi-mexanizminin təhlilini aparırıqsa Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinin bu sahədə əvvəlki fəaliyyətini qeyd

etməliyik. AR-sı Prezidentinin “AR Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti barəsində” fevral ayının 9-u 2009-cu il tarixli Fərmanına əsaslanaraq sığorta işi sferasında nəzarətləri və yoxlamaları reallaşdırır. Xidmətin dövlətin hüquqlarının və mənafeələrinin qorunması, sığorta qanunvericiliyinin tələblərinə əməl olunması məqsədi ilə sığorta sferasında tənzimləmə və nəzarət funksiyasını, sığorta bazarının peşəkar iştirakdənlərinin fəaliyyəti üzərində hazırki qanunvericiliyə əsasən nəzarəti reallaşdırır. Sığorta edənlərin maliyyə sabitliyinə və ödəmə qabiliyyətinə, mövcud olan normativlərə əməl olunmasına nəzarət edir. Həmin bu orqanlar, həmçinin, sığortaçılar tərəfindən təqdim edilmiş hesabatları qəbul etmək və təhlil etmək, əmniyyət bazarının mütəxəssis üzvlərinin sığorta qanunvericiliyi əsasında müəyyənlanmış öhdəliklərinin reallaşdırılmasına nəzarət etmək səlahiyyətinə sahibdir.

AR-sı Prezidentinin “AR Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi barəsində” fevral ayının 9-u 2009-cu ildə verilən Fərmanına əsaslanaraq **Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi** dövlətin büdcəsinin kassa icrasını reallaşdıran, bu maliyyə prosedurlarının uçotunu aparan, büdcənin xərcləri üzrə dövlətin adından büdcənin təşkilatları önündə olan öhdəlikləri qəbul edən, dövlətə məxsus olan maliyyə vəsaitlərinin tək mərkəzdən idarə edən, həmin vəsaitlərin daxil edilməsi və məqsədyönlü olaraq xərclənməsi sferasında ilk cari nəzarəti reallaşdıran orqandır.

Dövlətin Xəzinədarlığı Agentliyinin başlıca səlahiyyətlərinə bunlar daxildir:

- > dövlətin büdcəsinin və büdcədənkənar olan dövlət fondlarının vəsaitlərinin, dövlətin mülkiyyətində olan maddi dəyərlərin istifadə edilməsinə nəzarət olunması;
- > dövlətin icra hakimiyyəti orqanlarının, AR-sı subyektlərinin dövlətin icra hakimiyyəti orqanları və yerli olan özünü idarəetmə orqanının maliyyə nəzarəti orqanının AR-sının maliyyə-büdcəyə nəzarət və yoxlama barəsində qanunvericiliyinin icra edilməsi üzərində nəzarət edilməsi;
- > AR-sının valyuta qanunvericiliyinə rezidentlər tərəfindən və qeyri-rezidentlər tərəfindən riayət olunmasına nəzarət edilməsi;
- > AR-sının qanunvericiliyinə əsasən özünün səlahiyyətləri daxilində inzibati

hüquqi pozuntularına qarşı tədbir görmək;

> dövlətin büdcəsindən olan maliyyə yardımı, AR-sı Hökumətinin zəmanətini, büdcənin kreditini, büdcənin ssudasını və büdcənin investisiyasını alanların büdcə qanunvericiliyinin bütün tələblərinə əməl olunması üzərində nəzarət.

AR-sı Prezidentinin “AR-sı Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidməti barəsində” 2009-cu il iyul ayının 16-sında olan Fərmanına uyğun olaraq Maliyyə Monitorinqi Xidməti ölkəmizdə cinayət vasitəsilə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin və ya başqa əmlakların legalaşması və terrorçuluğun maliyyələşməsinin önünün alınması sferasında qanunvericiliklə müəyyənlanmış öhdəlikləri reallaşdırır, pul vəsaitləri və başqa əmlaklar isə aparılmış prosedurlar barəsində daxil edilmiş materialları cəmləyir, təhlil edir, bununla əlaqəli təkliflər və tövsiyələr verir, monitorinq olunmalı prosedurların aşkar edilməsi meyarlarını müəyyənləşdirir.

Dövlətin maliyyə nəzarəti və büdcənin vəsaitlərinin əsas sərəncamçıları və sərəncamçıları tərəfindən həyata keçirilir. Büdcə vəsaitlərinin Baş sərəncamları və sərəncamçıları büdcənin vəsaitlərini alanların onların məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi və büdcənin vəsaitlərindən istifadə olunması barəsində hesabatın təqdim olunması üzərində nəzarəti reallaşdırır. Büdcənin vəsaitlərinin əsas sərəncamçıları onlara aid olan dövlətin və bələdiyyənin unitar müəssisələrində və büdcənin idarələrində yoxlamalar edir. Unitar müəssisələrdə büdcənin vəsaitlərinin istifadə edilməsi üzərində nəzarət bilavasitə büdcənin vəsaitinin əsas sərəncamçısının səyi ilə dövlətin maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən reallaşdırılır.

AR-sının Konstitusiyasına əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Prezident Administrasiyasının xüsusi orqanı “Nəzarət Şöbəsi” müvafiq nəzarət öhdəliklərinə sahibdir.

Prezident Administrasiyasının Nəzarət Sahəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakı qeyd edilənlərdən ibarətdir:

- dövlətin icra hakimiyyəti orqanları, AR-sı subyektlərin icra hakimiyyəti orqanlarının dövlətin qanunlarının, AR-sı Prezidentinin fərman və sərəncamlarının və başqa qərarların reallaşmasına nəzarət edilməsi və yoxlanması;
- ümummilli layihələrin həyata keçirilməsinə nəzarət;

- AR-s1 Prezidenti və onun administrasiyasının rəhbərinin verilmiş göstərişlərinin reallaşmasına nəzarət edilməsi və yoxlanması;
- AR-s1 Prezidentinin gündəlik verilən göstərişlərinin və dövlətin başçısının başqa proqram sənədlərinin reallaşmasına nəzarət;
- AR-s1 Prezidentinin və onun administrasiyasının rəhbərinin yoxlamaların nəticələri və onlara əsasən aşkar olunmuş qüsurların aradan götürülməsi üzrə təkliflərin hazır edilməsi barəsində məlumatlandırmaq.

AR-sında Vergi Nəzarəti vergi nəzarəti olan orqanlarına həvalə olunmuşdur ki, buna da AR-sının Vergilər Nazirliyi tərəfindən rəhbərlik edilir. AR-s1 Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi barəsində olan” mart ayının 29-da 2002-ci il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Vergilər Nazirliyi vergilər və rüsumlar barəsində qanunvericiliyə riayət edilməsinə nəzarət edir və yoxlayırlar, dövlət vergilərinin və başqa büdcə daxilolmalarının doğru hesablanmasına, onların zamanında və tam şəkildə dövlət büdcəsinə köçməsinə nəzarəti reallaşdırır, vergi siyasətinin işlənilib hazır edilməsinə və reallaşması üçün məsuliyyət daşıyır.

Bundan ayrı, nazirlik nəzarət-kassanın texnikasına olan tələblərə əməl olunmasına, müxtəlif təşkilatlarda və fərdi sahibkarlıqlarda pul vəsaitlərinin uçotunun bütövlüyünə nəzarət edib və yoxlayırlar. Nazirliyin spirtli içkilərin və tütün məhsullarının istehsal edilməsinə, valyuta qanunvericiliyinə əməl olunmasına, fiziki şəxslərin və hüquqi şəxslərin qeydiyyatının reallaşmasına nəzarət olunması və yoxlamaq sahəsində xüsusi öhdəlikləri vardır.

Vergiyə nəzarət vergi orqanlarının səlahiyyətli olan şəxsləri tərəfindən öz səlahiyyətləri daxilində reallaşır. Vergi orqanlarının və həmçinin onların səlahiyyətli orqanlarının hüquq və vəzifələri AR-sının Vergi Məcəlləsinin 31-ci maddəsi, 32-ci maddələri ilə müəyyənləşmişdir. Bundan əlavə, Məcəllədə nəzərə alınmışdır ki, (maddə 32.3) vergiyə olan nəzarəti vergi və gömrük orqanlarının səlahiyyəti olan orqanları tərəfindən Vergi Məcəlləsinə və Gömrük Məcəlləsinə və başqa qanunvericilik aktlarına uyğun şəkildə reallaşır.

AR-sında gömrüyə nəzarəti AR-sının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən reallaşdırılır. Gömrük Komitəsi AR-sı Prezidentinin “AR-sında Dövlət Gömrük Komitəsi barəsində” 1998-ci il oktyabr ayının 27-si tarixli Fərmanına uyğun olaraq özünün səlahiyyətlərini reallaşdırmaq üzrə həm gömrük işi sferasında, həm də onunla əlaqəli sferalarda – vergi nəzarəti və valyuta nəzarəti sferasında xüsusi səlahiyyətlərlə təmin olunmuşdur. Gömrük orqanları AR-sının Gömrük Məcəlləsinə, AR-sının Vergi Məcəlləsinə, vergilər və rüsumlar barəsində başqa qanunlara uyğun şəkildə malların gömrük sərhədləri vasitəsi ilə hərəkət etməsi zamanı verginin və rüsumun tutulmasına əsasən vergi orqanlarının mövcud hüquqlarından istifadə edir və onların vəzifələrini reallaşdırır.

Ümumilikdə AR-sının Dövlət Gömrük Xidmətinin başlıca vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir;

- gömrük işi sferasına aid olan şəxslərin, təşkilatın və obyektin reyestrini aparmaq;
- gömrük işi sferasında qanunun pozulmaları ilə mübarizə;
- gömrük işinin müvafiq sferasında fəaliyyət hüququna vəsiqə və icazə vermək;
- (sənədlərin gömrükdə rəsmiyyətə salınmasını və gömrük nəzarətini reallaşdırmaq;
- AR-sının Maliyyə Nazirliyi ilə birgə reallaşan əmtəələrin gömrük dəyərinə olan nəzarət;
- AR-sının gömrük sərhədlərindən əmtəə vasitələrinin və nəqliyyat vasitələrinin keçməsi ilə bağlı rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta prosedurlarına nəzarət.

Azərbaycan Respublikasında Valyuta Nəzarəti valyuta orqanları ilə AR-sının Mərkəzi Bankı və AR-sının Hökuməti (dövlətin icra hakimiyyəti orqanları sistemi, misal, AR-sının Maliyyə Nazirliyi) tərəfindən reallaşdırılır. AR-sında valyutaya nəzarət aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: görülən valyuta prosedurlarının hazırki qanunvericiliyə uyğun olmasının və onun üçün lazımlı olan lisenziya və icazənin varlığının müəyyənləşməsi; rezidentlər tərəfindən xarici valyutada dövlətin önündəki öhdəliklərin və AR-sının daxili bazarında xarici valyutanın satılması üzrə olan öhdəliklərin reallaşdırılmasının

yoxlanması; xarici valyuta ödəmələrinin əsaslılığının yoxlanması; valyuta prosedurları üzrə uçot və hesabatlılığın bütövlüyünün və obyektivliyinin yoxlanması.

2.3 Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövlət maliyyə nəzarəti orqanları qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyətlərinin balansını tənzimləyən zəruri element kimi, dövlətin hüquq sistemində inkorporasiya (normativ qanuni protokolların mahiyyəti dəyişdirilmədən müəyyən qaydada külliyyatlarda birləşdirilməsi) etmişdir. Eyni zamanda, dövlət maliyyə nəzarətinin ayrı-ayrı orqanlarının (istər icra, istər qanunverici və istərsə də məhkəmə hakimiyyətlərinin orqanlarının) fəaliyyətini - əgər bu fəaliyyəti ölkədə nəzarət sahəsində yaranmış ümumi vəziyyətdən və baş verən yenidənqurma proseslərinə həmin fəaliyyətin müsbət qiymətləndirilməkdədir.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin strukturunun formalaşması, prinsip etibarını ilə, bir sıra təşkilati-texniki problemlərin həll olunmasını tələb edən çox mürəkkəb bir prosesdir. Həmin strukturun formalaşmasını bir neçə mərhələyə bölmək olar:

1) yerinə yetirilməsi məqsədilə dövlət maliyyə nəzarəti idarələri sisteminin dairəsinin aşkar edilməsi və onların dəqiq müəyyən edilməsi, dövlətin siyasətinə uyğun olaraq sözügedən sistemin yaradılmasının məqsədlərinin müəyyən edilməsi;

2) dövlət maliyyə yoxlanışının hədəflənmiş məqsədlərinə yiyələnmək üçün lazımı olan mühüm məsələlərin təyin olunması;

3) eyniquruluşlu məsələlərin qrup-qrup bölünməsi və bu qruplar vasitəsilə sistemin sözügedən məsələləri həll etməsi üçün ixtisaslaşmış quruluş vəsilələrinin formalaşdırılması (bu halda hakimiyyətin bölünməsi prinsipi və nəzarətin həyata keçirilməsində hakimiyyətin hər bir şaxəsinin funksiyası və rolu nəzərə alınmalıdır);

4) hər bir struktur vahidinin (dövlət maliyyə nəzarəti orqanının) qarşısına qoyduğu məqsədlərin, həyata keçirməli olduğu işlərin, vəzifələrinin, hüquqlarının və məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, onların qarşılıqlı münasibətləri sxeminin tərtib edilməsi, bütün verilənlərin uyğun normativ və hüquqi protokollarda sənədli formada

aşkara çıxması;

5) yuxarıda göstərilən struktur vahidlərinin bir tam halında - dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sistemi şəklində birləşdirilməsi, öz sistemində, bu cür orqanlar sistemində və dövlət orqanlarının ümumi sistemində dövlət maliyyə nəzarətinin hər bir orqanının təşkilati statusunun müəyyən edilməsi, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının pərakəndə səylərinin əlaqələndirilməsi mexanizminin (tənzimləyici orqanlarının) müəyyən edilməsi, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sistemi haqqında xüsusi hüquqi aktın işlənib hazırlanması və sənədli şəkildə təsbit edilməsi;

6) dövlət maliyyə yoxlanışı idarəsi sisteminin dövlət idarəetmə sisteminin başqa vəsaitləri ilə inteqrasiyası;

7) dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinə aid vacib məsələlərin tərtib edilməsi, quruluşun monitorinqi və inkişaf etdirilməsi və i.a.;

8) dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması və inkişafı ilə əlaqəli başqa məsələlərin tərtib edilməsi və yerinə yetirilməsi

9) dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin təşkilati strukturunda bu və ya digər dövlət maliyyə nəzarəti orqanının yeri, funksional yönümü, strukturu, kadr heyətinin sayı və xarakteristikaları, onun maddi-texniki, maliyyə, informasiya və s. təminatı, qarşılıqlı münasibətləri, struktur daxilində funksional və inzibati tabeçilik qaydalarının xüsusiyyətləri (o cümlədən dövlət maliyyə nəzarəti orqanının sərbəstləşdirilmiş bölmələrinin olduğu halda), eləcə də həmin orqanla dövlət maliyyə nəzarətini digər təşkilati vəsilələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətləri kimi məsələlərin həlli bir sıra amillərdən, o cümlədən orqanın yaradılmasının məqsəd və vəzifələrindən, dövlət quruluşundan, dövlət idarəetmə prinsiplərindən, ölkə rəhbərliyinin mövqeyindən, dövlət sistemlərinin inkişafından və s. amillərdən asılıdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilati-struktur əsası iki səviyyəli olmalıdır: I səviyyə- quruluşun «nüvəsi»-dövlət maliyyə yoxlanışı idarələrini və onları əlaqələndirən orqanı, həmçinin onlarla birbaşa əlaqədar olan işçi sahələri təşkil etməli, II səviyyə- quruluşun «ucqarları» özlərinin birbaşa idarəetmə funksiyalarının

ayrılmaz hissəsi kimi qanunvericiliklə nəzarət funksiyaları da tapşırılan bütün başqa dövlət idarələrini və bu idarələrin aparatlarını təşkil etməlidir.

Dissertasiya işinin bu yarımfəslində biz dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilati strukturunun mühüm həlqələrində və ya institusional-funksional elementlərində - AR-sı Hesablama Palatasında, AR-sı Maliyyə Nazirliyində, AR-sının Maliyyə Nazirliyinin yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığında, Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyində islahatlarla bağlı əsas məsələlərə diqqəti cəmləşdirməyə çalışacağıq.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində aparılan islahatlar nəticəsində bütün maliyyə mənbələri üzrə köklü dəyişiklər baş vermişdir. Aydındır ki, bu cür dəyişikliklər maliyyə mənbələrinə nəzarətin də yeni formalarını tələb edir, bu isə, öz, növbəsində, həmin nəzarəti həyata keçirən nəzarət orqanlarının yaradılmasını, onların maliyyə növlərinin, yerinə yetirdikləri funksiyaların müəyyənləşdirilməsini vacib edir.

Bu cəhətdən, Azərbaycan Respublikasında maliyyə yoxlanışını yerinə yetirən idarələrin təsnifatını aşağıdakı formada göstərmək olar:

Milli Məclis. Nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin 5-ci bəndinə görə, Milli Məclis dövlət gəlir cədvəlini qəbul edir və onun yerinə yetirilməsini yoxlayır. Maliyyə nəzarətinin bu forması parlament nəzarətidir.

"Hesablama palatası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda bildirilir ki, dövlət gəlir cədvəlinin qəbul edilməsi və onun tətbiqinə diqqət edən Milli Məclisin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə yardım etmək Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını əhatə edir. Hesablama palatasının bütün vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsəduyğundur:

- nəzarət-təftiş vəzifəsi;
- analitik məlumat vəzifəsi;
- ekspert-analitik vəzifə.

Hesablama Palatasının yoxlama dairəsinə təkcə dövlət gəlir cədvəli deyil, gəlir cədvəlindən əlavə dövlət təsisatlarının büdcələri də şamil edilmişdir. Bundan başqa, Hesablama Palatası dövlət mülkünün idarə edilməsi, onun haqqında fərman verilməsi

və dövlət mülkünün özəlləşdirməsindən qazanılan resursların dövlət gəlir cədvəlinə nüfuz etməsinə nəzarət edir, görülmüş yoxlama tədbirləri əsasında müəyyən edilmiş hüquq pozuntuları haqqında informasiyaları Milli Məclisə təqdim edir. Hesablama Palatasının fəaliyyət sahəsinə bələdiyyələrə dövlət gəlir cədvəlidən müəyyən məbləğ ayrıldıqda, sözügedən məbləğin təyinatı üzrə tətbiq edilməsinə nəzarət də şamil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti respublikanın dövlət gəlir cədvəlini Milli Məclisin qəbuluna təqdim edir və qəbul edilmiş dövlət gəlir cədvəlinin bütöv respublika üzrə tətbiq edilməsinə əsaslanaraq prezident nəzarətini yerinə yetirir.

Ümumi öhdəliyi olan dövlət idarəsi kimi, Nazirlər Kabineti maliyyə fəaliyyətinə xüsusi məsuliyyətli idarələrin - Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi yardımı ilə nəzarət edir.

Maliyyə Nazirliyi dövlət gəlir cədvəlinin tərtib ediləsi, gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi üzərində dövlət yoxlanışının tətbiq edilməsi, dövlət istiqrazlarının buraxılması, hökumət proqramlarının maliyyələşdirilməsi, mühasibat uçotu və xəzinədarlıq fəaliyyəti ilə maraqlanır.

Maliyyə nəzarəti orqanlarından biri də Vergilər Nazirliyidir. Vergi xidməti orqanlarının bir nəzarət orqanı kimi zəruriliyi onunla bağlıdır ki, vergilər dövlət büdcəsinin əsas mənbəyini (təxminən 95%) təşkil edir. Vergi Məcəlləsinin 32-ci maddəsi- nə əsasən, vergi orqanları vergilərin tam və vaxtında yığılmasını təmin etmək məqsədilə vergi nəzarətini həyata keçirirlər.

Vergi nəzarəti xüsusən 2 şəkildə: vergi ödəyənlərin uçotu və vergi yoxlamaları şəkildə tətbiq edilir.

Gömrük idarələrinin gömrük rüsumlarının ödənilməsi sahəsinə nəzarət fəaliyyəti aşağıdakı protokollarla qaydaya salınır: Gömrük Məcəlləsi və Vergi Məcəlləsi.

Bank nəzarəti sistemində Milli Bankın təşkil etdiyi nəzarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli Bank barəsində qanuna görə Milli Bank iki vəzifəni: nizamlayıcı və nəzarət etməni yerinə yetirir. Nizamlayıcı funksiyanı tətbiq etməklə Milli Bank bank fəaliyyətinin lazımi göstəricilərini təyin edir, ümumdövlət əhatə dairəsində bank sistemini bərpa edir. Nəzarət etmə vəzifəsi dedikdə

isə, Milli Bank bank qanunvericiliyinə, Milli Bankın normativ protokollarına və tələblərinə kredit verən sektorların rəhbərliyinə əməl edilməsinə fasiləsiz nəzarəti yerinə yetirir.

Auditor fəaliyyəti adekvat məlumatının düzgünlüyünü, bütövlüyünü və doğruluğunu təyin etmək üçün mühasibat (maliyyə) hesabatı, vergi müraciətnamələri, ödəmə-hesablaşma və başqa qiymətli kağızların idarədənəkar sərbəst şəkildə yoxlanmasıdır ki, əsas məqsəd yerinə yetirilmiş maliyyə-təsərrüfat proseslərinin gündəmdə olan qanunvericiliyə müvafiq olmasını təyin etməkdir. Auditor fəaliyyətinin əsas idarəsi Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasıdır.

Maliyyə nəzarətinin bir forması da idarədaxili və ya təsərrüfatdaxili nəzarətdir. Sözügedən nəzarətin ən mülki forması isə daxili auditdir.

III FƏSİL. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLATI-HÜQUQİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1 Maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilmə imkanları

Dövlət maliyyə yoxlanışı quruluşunun təşkilatı praktiki fəaliyyətinin göstərilməsi üzrə beynəlxalq və regional işçi sahələrin ən nüfuzlusu kimi tanınan INTOSAI-m Limada keçirilmiş IX konfrasında (1977-ci ilin oktyabr ayı) «Nəzarətin rəhbər prinsiplərinə dair» bəyannamə təsdiqlənmişdir. Bəyannamədə ali audit qurumlarının azadlığının qanunvericilikdə mütləq aşkar edilməsi vacib bilinmiş, qanun və azadlıq isə azad dövlət auditinin təməl şərti olaraq təsdiq edilmişdir. Bu səbəblə sözügedən bəyannamə dünyanın istənilən sektorunda dövlət auditinin tərəqqisinə reaksiya verən əsas qiymətli kağız kimi dəyərləndirilir və regional mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, İNTOSAI-da birləşən ali audit qurumlarının hamısı öz işlərində adı çəkilən bəyannamədə deyilənləri rəhbər tutur.[32, 148]

Bir sözlə, xarici ölkələrdə nəzarət-təftiş idarələri içərisində münasibətləin bərpası və fəaliyyəti çoxillik beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və bütövlükdə DMN-in məqsədi dövlət maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması, yaradılması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə edilməsi də daxil olmaqla, sərəncam və icra hərəkətlərinin məqsədmüvafiqliyinin və səmərəliliyinin qanunilik prinsipi əsasında təmin edilməsindən, prinsipi isə müstəqillik, aşkarlıq, qanunilik, obyektivlik, məsuliyyətlik, tarazlıq və sistemlilikdən ibarətdir.

Göstərilən məqsəd və bir-biri ilə sıx bağlı olan prinsipləri yerinə yetirmək məqsədilə müxtəlif ölkələrdə DMN sistemlərinin təşkil edilməsində əsasən aşağıdakı istəklərə əməl olunmuşdur: [27, 148]

- məlumat toplama xüsusiyyəti;
- yoxlayan və yoxlanılan sistemlərin müvafiqliyi;
- əbədilik və komplekslilik;
- DMN-in hər bir subyektinə nəzarət edilməsi;
- dövlət yoxlamasının işçiləri səriştəliliyi, vicdanlılığı və qərəzsizliyi;

- DMN metodologiyasının qəbul olunması;
- inkişafın fasiləsizliyi və təkmilləşdirilməsi;
- prioritetlik;
- nəzarətin lazımsız mərhələ və prosedurdan azad olunması;
- optimal mərkəzləşmə (və ya təşkilati quruluşun adekvatlığı);
- məsuliyyətin vahidliyi (və ya idarələrin vəxifələri arasında dəqiq sərhəd qoyulması);
- reqlamentləşdirmə;
- qarşılıqlı əlaqə və koordinasiya;
- xətlər barədə vaxtında məlumat vermək;
- nəzarət planlarının məxfiliyi;
- iqtisadi səmərəlilik.

Beləliklə, metodoloji əsasları, təşkilati təminatı, normativ hüquqi bazası, nəzarətin metodiki təminat sistemi, elmi-tədqiqat və tədris bazası, maddi-texniki və maliyyə təminatı, təkmilləşdirmə mexanizmi və informasiya-rabitə infrastrukturu olan DMN sistemləri, qanunilik, səmərəlilik, məqsədamuvafıqlıq və təşkilati strukturun optimallığı istiqamətlərində fəaliyyət göstərirlər. Bununla da DMN-in nəticələri sonrakı iqtisadin göstəricilərin planlaşdırılmasında, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, dövlət idarəetməsində büdcə ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsində, dövlət idarəetmə sistemi və strukturunun təşkilində və yenidənqurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Demokratik olan ölkələrdə qanunvericilik hakimiyyəti üzrə nəzarət etmə orqanı dövlət maliyyə nəzarətinin ali vəsiləsi hesab edilir. Sahib olduqları xüsusi statusa əsasən həmin orqanlar kənar (büdcənin icra edilməsinə və dövlət idarəetməsinin başqa əməliyyatlarına qarşı əlaqədə) maliyyənin nəzarətini təmsil edirlər. Bir şəkildə, ölkələrdə xüsusi parlament nəzarəti təsisatları mövcudur. Bir çox dövlətlərdə onlar sosial-iqtisadi həyatda və siyasi həyatda hiss olunacaq dərəcədə layiqincə rol oynayırlar. Qeyd edilənlərə misal olaraq, Rusiyada olan - Rusiya Federasiyası Hesablama Palatasım, ABŞ-da yerləşən - ABŞ Konqresi Baş Nəzarət (Büdcə-Nəzarət) İdarəsini, Böyük Britaniyada mövcud olan - Milli Nəzarət-Təftiş İdarəsini,

Kanadada - Baş Təftiş İdarəsini, İsveçrədə yerləşən - Milli Təftiş Bürosunu, Polşada yerləşən - Ali Nəzarət Palatasım, Yaponiyada olan - Nəzarət-Təftiş İdarəsini, Hindistanda yerləşən - parlamentin dövlət hesabatları və gəlir cədvəli təxsisatları komitələrini, Braziliyada yerləşən- Federal Hesablama Məhkəməsini, Finlandiyada yerləşən- Dövlət müfəttişim, ÇXR-də yerləşən- Dövlət Şurası yanında Nəzarət Nazirliyini, Çexiya Respublikasında mövcud olan - Alı Nəzarət Xidmətini, Avstriyada, AFR-də, Fransada, Rumıniyada, Macarıstanda və İspaniyada -hesablama palatalarının, Latın Amerikasısı Ölkələrində olan «Tribunal de suentos» adlı idarəni misal göstərmək mümkündür. Adı qeyd edilən orqanlardan bir çoxları (Fransa, İspaniya və s.) həm nisbətən məhkəmə hakimiyyəti, digər idarələr isə (ÇXR-də və s.) icra hakimiyyəti səciyyəlidirlər. [34, 248]

İnkişaf edən ölkələrdə parlament və hökumət nəzarət və yoxlama sistemləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq və paralel olaraq fəaliyyət edirlər. Eyni vaxtda parlament nəzarət sistemləri qismən geniş səlahiyyətlərə və imtiyazlara sahibdirlər. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Hesablama Palatası idarəetmə və dövlətin vəsaitlərindən həm dövlət, həm də qeyri-dövlət , yəni özəl olan təşkilatlar tərəfindən istifadə (əsas olaraq, onların təyin edilməsi üzrə xərclənməsi) olunmasına, habelə maliyyə-təsərrüfat prosedurlarının qanuniliyinə bilavasitə nəzarət edilməsindən ayrı, dövlətin xarici və daxili borclardan, federal büdcədən kənar olan fondlar, dövlət mülkiyyətinə sərəncamla bağlı vəsaitlərin büdcəyə girməsi və bank sistemində nəzarəti reallaşdırır, fərqli maliyyə ekspertizaları aparır, büdcə-maliyyə xüsusiyyətli normativ olan hüquqi aktlara (misal, federal büdcənin layihələrinə, Rusiyanın beynəlxalq müqavilələrinə və dövlət nizamnamələrinə) fikir bildirir və s., ABŞ Konqresinin Büdcə-Nəzarət İdarəsi əsaslı olaraq dövlətin vəsaitlərinin idarə olunmasında nazirlik və əsas idarələrə, hökumət sifarişlərinin reallaşdırılmasında isə şəxsi firmalara müntəzəm nəzarət edir. Almaniyadakı Federal Hesablama Palatası bu cür məsələlərdə hər bir federal müəssisələrə, sığorta idarələrinə, dövlətin əlli faizlik iştirak hissəsi olan şəxsi müəssisələrə, həmçinin dövlət vəsaitlərinə sərəncam verən bütün başqa təşkilatlara və idarələrə olan nəzarəti reallaşdırır. Avstriyanın Hesablama Palatası tək federasiyanın dövlət təsərrüfatlarının deyil, həmçinin xeyriyyə və başqa fondlarla və

idarələrlə əlaqəli olan və federasiya orqanları ilə idarə olunan maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasını aparmaq səlahiyyətinə sahibdir. Macarıstanın Dövlət Hesablama Palatası, bundan başqa, Vergilər İdarəsinin, Dövlət Gömrükxanasının və həmçinin partiyaların fəaliyyətlərini yoxlayır.

Federal dövlətlərin nazirlikləri və baş idarələri isə, onlar daxili nəzarət - təftiş şirkətlərinə sahibdirlər. Hər bir bu cür təşkilat həmin nazirlik və həmin baş idarənin nəzarət etmə məqsədlərinin və vəzifələrinin reallaşdırılması üçün nəzərə alınmışdır. Özü də öhdəliklərindən asılı olaraq, onlar həm sahənin nəzarətini (ona birdə idarədaxili nəzarətdə deyirlər), həmçinin sahələrarası nəzarəti reallaşdırma bilirlər. [29, 108]

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində ali DMN qurumlarına icra səlahiyyətləri verilməmişdir (bunun nəticəsi kimi, onların funksiyaları ötürülmüş səhvlərin və sui-istifadə **faktlarının** qeyd olunması və bu haqda informasiya verilməsi ilə məhdudlaşdırılır).

Misal üçün, anqlosaks nəzarət sisteminə daha çox üstünlük verilən ölkələrdə nəzarət orqanlarının işləri nəzarət haqda olan hesabatın hazırlan edilməsi ilə bitir. Cəzanın müəyyənləşməsinə və dəqiqləşdirici tədbirlərin görülməsini başqa orqanlar həll edirlər: yönəldici və inzibati tədbirləri müəyyən parlament orqanlarının nəzarəti ilə icra hakimiyyəti orqanları müəyyən edirlər, əgər cinayət qanunvericiliyinin pozuntusuna yol verilmişdirsə, onda bu iş məhkəmə hakimiyyətinin orqanlarına verilir.

Eyni vaxtda bəzi dövlətlərin (məsələn, Çexiya Respublikası, Latviya Respublikası, Fransa Respublikası, İspaniya Respublikası və s.) qanunvericiliyi ali DMN orqanlarına yoxlanılmış şəxslərə və obyektlərə pul cəriməsi vermək hüququ verir. Bundan başqa, Fransa, Braziliya, İspaniya, İtaliya və başqa ölkələrin ali DMN orqanlarının həmçinin yurisdiksiya məsələlərində səriştəli şəkildə mühakimə hissələri vardır. Bununla əlaqəli bir neçə məsələyə diqqət verək.

Çatışmazlıqların aradan götürülməsi məqsədilə tədbirlər görmək sahəsində konkret səlahiyyətlərə sahib olan bu dövlətlərin ali DMN orqanları təftiş hesabatlarında tələb olunan tədbirlərin reallaşmasına daha böyük təsir edə bilirlər.

Həm hökumətdən, həmçinin də parlamentdən asılı olmadan, tamamilən müstəqil fəaliyyətdə olan İsveçrənin ali nəzarət orqanı olan Milli Təftiş Bürosunun (MTB) habelə ölkənin parlamentinin də (onun hər komitəsi də daxil olunmaqla) hər hansı tapşırıqların verilməsi və ya yoxlamaların aparılması üçün uyğun hesab edilən obyektlər təklif etmək hüququna sahib deyildir. Parlament MTB-nin fəaliyyətinin ancaq ümumi yönlerini müəyyənləşdirə bilər. Həmin istiqamətlər büdcəyə aid təkliflərə baxılması ilə bağlı, MTB-nin nəzərinə çatdırılır. Onu da bildirmək lazımdır ki, MTB-nin qüvələri ilə ayrı ayrılıqda tədqiqatların aparılması haqqında İsveçrə parlamentinin bütövlükdə xüsusi qərarları MTB ilə razılığa gəldikləri və MTB bu qərarları nəzərdən keçirməlidir.

Bilindi ki, maliyyə nəzarəti nazirlikləri, dövlət komitələri və başqa dövlət idarəetmə orqanları idarə elədikləri şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat nizamı üzrə nəzarəti özlərinin mərkəzi aparatlarında olan struktur sahələri ilə reallaşdırırlar. Bu mənada AFR-in praktikasında Hesablama Palatasının fəaliyyətinə kömək etmək məqsədilə nazirlik və əsas idarələr çərçivəsində iki mindən yuxarı əməkdaşı olan yüzə yaxın ilk yoxlama qrupları əmələ gəlmişdir. Həmin qruplar yoxlanılmış idarələrə inteqrasiya olunarsa da qrupların fəaliyyətinə rəhbərliyi birbaşa Hesablama Palatası reallaşdırır.

DMN-in buna oxşar modeli İsveçrədə də vardır. Məsələn, İsveçrənin federal hökumətinin maliyyə nəzarət edənləri tabe olduqları strukturların (məhkəmələr və dövlət idarələri və müəssisələri də aid olunmaqla) maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasına cavabdehdir və eyni dövrdə bu strukturların rəhbərliklərinə tabedirlər (beləki nəzarət funksiyalarını reallaşdırarkən onlar struktur rəhbərlərindən asılı vəziyyətdə olurlar). Maliyyənin nəzarətçilərinin rəqlament işləri MNBİ-də (İsveçrədə maliyyə sferasında nəzarət üzrə parlamentin səlahiyyətlərini reallaşdıran, inzibati cəhətdən İsveçrənin Maliyyə Departamentinə tabe olunsada, eyni vaxtda öz hərəkətlərində tamamilən müstəqil olan xüsusi ali maliyyə nəzarəti orqanı) təsdiqlənir. Vacib olduqda əsas idarə maliyyə nəzarətçilərinin dəyişməsi haqqında federal hökumətin müzakirəsinə çıxmasına görə təqdimat vermək hüququna sahibdir. Bundan başqa, Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi maliyyə nəzarətçilərinin fəaliyyətinə nəzarət edir və onlarla sıx münasibətdə fəaliyyətdədirlər. Maliyyənin nəzarətçiləri

illik olan yoxlamaların planlarını və aparılan hər bir yoxlamanın yekunlarını (aşkar edilmiş pozuntular haqqında cəld xəbər vermək şərtilə) əsas idarəyə baxılmağa görə təqdim olurlar. Habelə baş idarənin mövcud funksiyalarına maliyyə nəzarət edənlərinin peşə hazırlığı və təzədən hazırlıq keçmələri də aiddir.

ABŞ-la fərqləndirdikdə xərclərin və büdcənin kəsirinin çox olduğu Avropa dövlətlərinin hökumətləri onun aşağı salınmasını maliyyə strategiyasının başlıca vəzifəsi kimi hesab etsələr də, özünün maliyyə imkanlarını gerçək şəkildə dəyərləndirir və tək qayda olaraq büdcənin tam şəkildə balanslılığının təmin olunmasını başlıca məqsəd kimi saymırlar. Həmçinin müəyyən dərəcədə qəbul olunan büdcənin kəsiri iqtisadi artım amili olaraq nəzərdən keçir. Bir çox iqtisadçılar bu cür hesab edirlər ki, iqtisadi artıma çatmaqdan ötrü dövlətin xərcləri aşağı salınmalı, dövlətin iqtisadiyyata olan müdaxiləsi zəifləməli, vergilər isə bacardıqca aşağı salınmalıdır. Başqa iqtisadçılar isə ÜDM-in təzədən bölüşdürülmüş hissəsinin minimum şəkildə maddi tələblərinin ödənməsi üçün azlıq edir fikrindədirlər (66). Hər qrupda olan iqtisadçılar özlərinin mövqelərini sübut etməkdən ötrü beynəlxalq praktikaya müraciət edirlər. I - qrup iqtisadçılar Asiya dövlətlərinin praktikasına çox yer verirlər, çünki keçid dövründə fəaliyyətdə olan bu dövlətlərdə ÜDM-də dövlətin xərclərinin xüsusi çəkisi az olsa da, artımın tempi çox yüksəkdir.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin gücləndirilməsinin tərəfdarları olan iqtisadçılar isə əksinə, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik Ölkələrin təcrübəsinə əsaslanırdılar. Bu ölkələrdə, əsasən Avropa ölkələrində dövlət xərclərinin ÜDM-in dövlət tərəfindən tutduğu xüsusi çəkisi 50%-dən yuxarıdır. Odur ki, iqtisadi artım ilə ÜDM-in dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülən hissəsi arasında olan asılılığı daha geniş tarixi planda nəzərdən keçirmək lazımdır ki, ümumi bir qanunauyğunluq müəyyən edilmiş olsun. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, burada istehsal amillərinin (əmək və kapital) təklifi, onlardan istifadənin səmərəliliyi ilə müəyyən olunan dövlət xərcləri və iqtisadi artım templəri arasında mürəkkəb dialektik qarşılıqlı asılılıq vardır.

Fikrimizcə, inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərlə və dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi arasında obyektiv əlaqənin olduğunu göstərməklə yanaşı

belə hesab edirik ki, bu əlaqə heç də tam asılılıq əlaqəsi deyildir. Adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsi üçün geniş göstəricilər sistemi uyğun gəlir ki, bu göstəricilər səviyyəsi konkret şəraitdən və dövlət öhdəliklərindən asılıdır. [37, 178] Odur ki, dövlət xərclərinin müəyyən səviyyəsinə nail olunması ideal məqsəd kimi qəbul edilə bilməz. Bir qayda olaraq ABŞ-da maliyyə-büdcə siyasətində əsas meyl yeni iş yerlərinin açılmasına, uzunmüddətli layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinə, kapital bazarlarında borcların azaldılmasına istiqamətləndirilmişdir.

3.2 Maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi mexanizminin nəticələrinin proqnozlaşdırılması

2018-ci ildə AR-sı Vergilər Nazirliyinin yolu ilə ayrı-ayrı gəlir tipləri üzrə daxilolmalar aşağıda göstərildiyi kimi səciyyələndirilir:

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə olan daxilolmaları 1196,0 milyon manat nəzərdə tuturlar ki, bu da cari olan ilin proqnozu ilə müqayisə edildikdə 28,0 milyon manat və yaxud 2,4 faiz artıqdır. Fiziki şəxslərdən olan gəlirin vergisinin artımı təzə iş yerlərinin açılması, orta aylıq əməkhaqqının artımı ilə əlaqəlidir. (Cədvəl 3.1)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (mln. manatla)	581.9	590.2	715.7	813.0	859.7	980.3	982.5	1145.7	1168.0	1196.0
Əvvəlki ilə nisbətən artım, %-lə		1.4	21.3	13.6	5.7	14.0	0.2	16.6	1.9	2.4
Qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	3.5	2.8	2.8	2.8	2.6	2.7	2.6	2.9	2.7	2.5
Vergilər Nazirliyinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi çəkisi, %-lə	14.1	13.7	13.1	13.5	12.9	13.8	13.8	16.3	15.3	15.1

Mədən vergisinin proqnozunun müəyyən olunması ərəfəsində xam şəkildə neftin, təbii qazın, digər faydalı olan qazıntıların topdan satışı qiyməti, eyni vaxtda şəhər ərazisində və rayon ərazisində mülkiyyət növündən asılı olmadan yerin təkindən faydalı olan qazıntıların çıxması ilə məşğul hüquqi şəxslərin və fiziki şəxslərin dislokasiyası haqqında informasiya əldə olunmalıdır. Bu vaxt şəhər ərazisində və rayon ərazisində yerin təkindən çıxan faydalı olan qazıntıların hər bir vahidinin qiyməti, onların tipi, keyfiyyətli, dağ-mədən mühiti, hasil edilməsinin rentabelliği nəzərdə tutulmaqla mədən vergisinin səviyyələrinə əsasən hesablanır.

Vasitəli vergilərin ümumi olaraq proqnozlaşdırılması. Vasitəli vergilərə Əlavə Dəyər Vergisi, aksizlər, gömrüyün rüsumları daxildir. ƏDV-si proqnozunda ilk öncə Ümumi Daxili Məhsulun daxili istehlakı, mallar və xidmətlər əlavə dəyər

vergisinə cəlb edilən və edilməyən bölmələrinə ayrılmaqla, edilən güzəştlər nəzərdə tutulmaqla ƏDV vergisi haqqında bildiriş hazır edilir, istehsalın xərclərinə daxil olunmuş məsrəflərin həcmi, məbləğlər üzrə ödənilən ƏDV-nin məbləği müəyyənləşir. Bundan sonradan satılan malların, xidmətlərin və işlərin qiyməti (həmçinin ƏDV-nə cəlb edilən və edilməyən satış) və onlar üzrə alınan ƏDV-nin qiyməti müəyyən olunmaqla büdcəyə geri ödənməli olan ƏDV-nin həcmi müəyyənləşir.

Bu vəziyyətdə əvvəllər ƏDV vergisi ödəyən və 2001-ci il yanvar ayının 1-indən asanlaşdırılmış vergi sistemində keçən vergi ödəyənləri hökmən nəzərdə tutulmalıdır.

Aksiz vergisini hesablanarkən aksizə cəlb edilən mal, məhsulların istehsalı və idxalı olan rezidentlər və qeyri-rezidentlər haqqında informasiya əldə olunmalıdır. Bundan sonrakı aksizə cəlb edilən malların (nerft məhsulu, tütün məhsulları, alkoqol içkilər) daxili istehlak üçün lazımi istehsal müəyyən olunmalı, sonradan isə aksizin səviyyəsinə əsasən vergi hesablanılmalıdır.

Mülkiyyət vergilərinin və bu tədiyyələrin ümumi təhlili və proqnozlaşdırılması. Mülkiyyətin vergilərinə hüquqi şəxslərin və fiziki şəxslərin torpaq vergiləri və əmlak vergiləri daxildir. Bildirmək vacibdir ki, “Bələdiyyələrin maliyyə əsasları barəsində” ARQ-a və “Vergi Məcəlləsi”nə uyğun olan fiziki şəxsin əmlak vergisi və fiziki şəxsin torpaq vergisi bələdiyyə büdcəsinə daxil edilir.

Torpaq vergisi hesablanılarkən rayon üzrə və yaxud şəhər üzrə olan torpaq yerləri haqqında informasiyalar əldə olunmalıdır. Buna görə rayon yerlərində olan əkin, dinc olan və həyətyanı torpaqlar, çoxillik olan əkinlər (keyfiyyət tiplərinə görə) ARN Kabinetinin 1997- ci il may ayının 14-dəki qərarla təsdiq olunmuş torpaq vergilərini hesablamaqdan ötrü torpaqların qiymətlənməsi cədvəlinə uyğun, müəyyən icra hakimiyyət orqanları tərəfindən kadastr qiymət rayonları və bura daxil olan inzibati rayon əraziləri üzrə olan kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyin edilməsi, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərdə tutulmaqla şərti olaraq ballara əsasən hesablanır. Şəhərlərdə sənaye üçün, tikinti üçün, nəqliyyat üçün, rabitə üçün, ticarət-məişət və başqa xüsusi təyin olunmuş torpaqlar, yaşayış fondunun, həyətyanı ərazilərinin

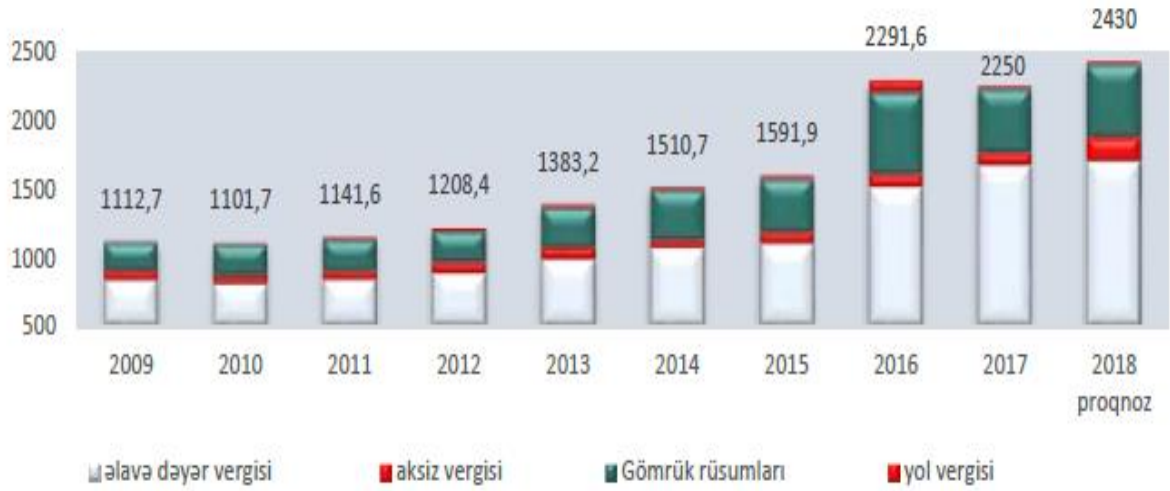
tutulduğu və kənd təsərrüfatı məqsədi olə istifadə olunan torpqlar, vətəndaşların bağ ərazilərinin tutduğu torpaqlar AR-nın “Vergi Məcəlləsi”nə uyğun olaraq hesablanır. O cümlədən “Kadastr qiymət rayonları və bura aid olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyin edilməsi, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərdə tutulmaqla şərti olan balların müəyyən edilməsi haqqında” AR-ı Nazirlər Kabinetinin dekabr ayının 23-ü 2000-ci ildə 230 sayılı qərarı nəzərdə tutulmalıdır. Belə bir vaxtda öncəki illərdə hüquqi şəxslər tərəfindən hesablanmış və faktiki olaraq ödəməyə əsasən yığımın faizi müəyyən olunmaqla proqnoz müəyyənleşir.

Əmlak vergisinin dəyərləndirilməsini müəyyən olunarkən ilk öncə rayon statistika idarəsinin rayon daxilində olan hüquqi şəxslərin başlıca vəsaitlərinin orta illik dəyəri haqqında informasiyalarından istifadə olunmalıdır. Bu tədiyə tipi üzrə vergitutmanın obyektini onların balansındakı əmlakın qiymətidir. Hüquqi şəxslər tərəfindən mövcud olan qanunvericilikdə nəzərə alınmış faiz səviyyəsinə əsasən əmlak vergisi üzrə hesablanan məbləğ və həmin məbləğdən öncəki illərin yığım faizləri nəzərdə tutulmaqla verginin məbləği müəyyənleşdirilir.

Gömrük vergiləri, rüsumları və onların praqnozlaşdırılması. Gömrük vergilərinə AR-nın ərazisinə gələn mallara ƏDV, idxalın rüsumu, gömrüyün rüsumu, gömrüyün nəzarəti və gömrük prosedurlarının aparılması ilə əlaqəli daxilolmalar, AR-nın ərazisinə gələn aksizə cəlb olunan mallar daxil olunur. Bu vergilərin və rüsumların proqnozunun müəyyən olunmasında çal qrupları üzrə idxalın miqdarından, mal qruplarına uyğun azadolmalardan, malların mənşə mənbələrinə aid informasiyalarda istifadə olunur.

AR-sı Dövlət Gömrük Komitəsi yolu nüfuzetmələrin vəziyyəti haqqında məlumat ÜDM-in 3,5 faiz tutumu olmaqla 2430,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ilin məlumatından 180,0 milyon manat və ya 8,0 faizdən çox, 2016-cı ilin icra olunması ilə müqayisə edildikdə 138,4 milyon manat və yaxud 6,0 faizdən çoxdur. (Cədvəl 3.2)

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin rəhbərliyi ilə dövlət gəlir cədvəlinə təmin olunan gəlirlərinin inkişaf dinamikası,

(mln. manatla)

2018-ci ildə AR-sı Dövlət Gömrük Komitəsi xetti ilə ayrı-ayrı gəlir formaları üzrə olan daxilolmalar aşağıda göstərilədiyi kimi proqnozlaşdırılır:

ƏDV üzrə olan daxilolmalar 1705,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozuna əsasən müqayisə edildikdə 31,0 milyon manat və yaxud 1,9 faizdən çoxdur.

Aksiz vergisi üzrə olan daxilolmalar 172,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə müqayisə edildikdə 82,0 milyon manat və yaxud 91,1 faizdən çoxdur. Onu da qeyd edək ki, axırıncı dəfə ölkədə idxal edilən və ölkədə istehsal olunan alkoqol içkilərə və tütün məhsullarına tətbiq edilən aksiz səviyyələri 2015-ci ildə çoxalaraq yerli valyuta ilə müəyyən olunmuşdur. Ancaq ötən dövr içində manatın ABŞ dollarına nisbətən dəyərsizləşməsi olmuşdur. Aparılan təhlillər onu göstərir ki, alkoqol içkilərin və tütün məhsullarına əsasən kənarından idxal edilməsi yekun etibarilə bu malların dəyərinin çoxalmasına və aksiz vergisinin qiymətdə xüsusi həcmnin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyri-neft sahəsinin inkişafı ilə əlaqəli ölkədə gedən siyasətə uyğun şəkildə daxili bazarın mühafizəsi, həmçinin alkoqol içkilərinə və tütün məhsullarına olan tələbatın milli istehsal hesabına təmin

olunması məqsədilə idxal ərəfəsində aksiz dərəcələrinin çoxalması nəzərdə tutulmuşdur [21, s.19].(Cədvəl 3.3)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	67.8	62.9	62.2	76.9	81.3	57.0	83.6	92.9	90.0	172.0
Əvvəlki ilə nisbətən artım, %-lə		-7.2	-1.1	23.6	5.7	-29.9	46.7	11.1	-3.1	91.1
Qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	0.4	0.3	0.2	0.3	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.4
Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi çəkisi, %-lə	6.1	5.7	5.4	6.4	5.9	3.8	5.3	4.1	4.0	7.1

Gömrük rüsumları üzrə olan daxilolmalar 535,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ildəki proqnozla müqayisə etdikdə 66,0 milyon manat və yaxud 14,1 faiz çoxdur. Bunun başlıca səbəbi qeyri-neft sferasının inkişaf edilməsi məqsədilə milli istehsalı olan bir çox malların idxal rüsumlarının advalor rüsumlardan spesifik rüsumlarına (gömrüyün dərəcələrinin faizdən sabit məbləğə keçməsi) keçidin nəzərdə tutulmasıdır. (Cədvəl 3.4)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	205.7	218.2	232.5	230.6	298.2	365.8	388.0	600.2	469.0	535.0
Əvvəlki ilə nisbətən artım, %-lə		6.1	6.6	-0.8	29.3	22.7	6.1	54.7	-21.9	14.1
Qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	1.2	1.0	0.9	0.8	0.9	1.0	1.0	1.5	1.1	1.1
Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi çəkisi, %-lə	18.5	19.8	20.4	19.1	21.6	24.2	24.4	26.2	20.8	22.0

Yol vergisinə uyğun olan daxilolmalar 18,0 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2017- ildəki proqnozu ilə müqayisə edildikdə 1,0 milyon manat və yaxud 5,9 faiz çoxdur. (Cədvəl 3.5)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	6.7	9.6	12.2	17.5	17.6	16.9	19.8	83.2	17.0	18.0
Əvvəlki ilə nisbətən artım, %-lə		43.3	27.1	43.4	0.6	-4.0	17.2	320.2	-79.6	5.9
Qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	0.04	0.04	0.05	0.06	0.05	0.05	0.05	0.21	0.04	0.04
Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi çəkisi, %-lə	0.6	0.9	1.1	1.4	1.3	1.1	1.2	3.6	0.8	0.7

AR-nın Dövlət Neft Fondundan dövlətin gəlir cədvəlinə transfertlər 9216,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ildəki məlumat ilə uyğunlaşdırıldıqda edildikdə 3116,0 milyon manat və yaxud 51,1 faiz artıqdır.

Dövlətin başqa gəlir cədvəlində 574,0 milyon manat vergi olmayan mənfəətlər qeydə alınır. Bu gəlirlər aşağıda qeyd edilən mənbələrin hesabına formalaşır:

- AR-nın Mülk Məsələləri Dövlət Komitəsinin rəhbərliyi ilə dövlətin büdcəsinə dövlətin mülkiyyətində olan əmlakın icarə verilməsindən icarənin haqqı 6.0 milyon manat nəzərə alınır ki, nəticədə verilənlər 2017-ci ildəki proqnoz ilə eynidir;

- büdcə təşkilatlarının ödənişli olan xidmətlərindən dövlətin büdcəsinə 460,0 milyon manat resursun gələcəyi nəzərə alınır ki, bu da cari olan ilin proqnozu ilə müqayisə edildikdə 31,0 milyon manat və yaxud 7,2 faiz artıqdır;

- büdcədən verilən kreditlər üzrə olan nüfusetmələr 5,3 milyon manat düşünlür; proqnozlaşdırılır

- dövlətin zəmanəti ilə kredit şirkətlərindən alınan kreditlər üzrə olan təkrar müqavilələr və kreditlərin istifadə edilməsi ilə əlaqəli bağlanan müqavilələr üzrə daxilolmaların 2,6 milyon manat olası proqnozlaşdırılır ki, nəticədə 2017-ci ildəki məlumatlarla ilə uyğunlaşdırıldıqda 0,4 milyon manat və ya 18,5 faiz çoxluq təşkil

edir;

- Pul paylarında dövlət payı olan şirkətlərdən əldə edilən dividendlər üzrə olan nüfuzetmələr 3,2 milyon manat qeydə alınır;

- xarici ölkələrə verilən kreditlər 68,5 milyon manat düşünülür ki, nəticədə 2017-ci ildəki məlumat ilə uyğunlaşdırıldıqda 17,7 milyon manat və ya 34,9 faiz çoxluq təşkil edir.

- aksiz markalarının alış-verişindən nüfuzetmələr 6,3 milyon manat düşünülür ki, nəticədə 2017-ci ildəki verilən məlumat ilə uyğunlaşdırıldıqda 1,3 milyon manat və ya 26,0 faizdən çox olur,

- müstəqil olan qalıq resurslarının idarə edilməsindən nüfuzetmələr 4,0 milyon manat düşünülür ki, nəticədə 2017-ci ildəki proqnozu ilə müqayisə edildikdə 0,9 milyon manat və yaxud 30,1 faizdən çoxdur;

- cərimədən olan daxilolmalar 12,5 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ildəki proqnoz ilə müqayisə edildikdə 1,5 milyon manat və yaxud 13,6 faizdən çoxdur;

- “Dövlətin zəmanəti ilə alınmış borcların Təminat Fondu”na bərpa olunması üzrə olan daxilolmalar 3, 6 milyon manat proqnozlaşdırılır.

3.3 Maliyyə nəzarətinin fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ölkənin maliyyə resurslarının şəffaf idarə edilməsi səmərəlilik, qənaətcillik və nəticəlilik baxımından çox faydalı olduğundan, şəffaf idarəetməyə nail olmaq hər bir dövlətin prioritet hədəflərindən biridir.

Şəffaf idarəetməyə nail olmaq üçün ölkənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tənzimləyici normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması, mükəmməl dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması və hesabatlılığın təmin edilməsidir.

İlkin hədəf olan tənzimləyici hüquqi bazanın formalaşması istiqamətində Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə əsası qoyularaq həyata keçirilən və hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə davam etdirilən iqtisadi, sosial, maliyyə-bank, ədalət mühakiməsi, hüquq-mühafizə və digər sahələrdə islahatların aparılması, habelə qanunvericilik mənbəsinin daim inkişaf etdirilməsi maliyyə vəsaitlərinin aydın formada idarə edilməsində ciddi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ölkədaxili qanunvericilik mənbəsinin təşəkkül tapmasında yeni normativ hüquqi protokolların təsdiqlənməsi ilə yanaşı, respublikamızın beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin bağlanması da böyük rol oynamışdır. Görülmüş işlərlə yanaşı, islahatların davam etdirilməsi, yeni normativ hüquqi aktların qəbul olunması hal-hazırda da aydın formada idarəetmənin prioritet məqsəd olduğunu iddia etmək üçün bizə əsas verir. [26, 171]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən bu istiqamətdə yaxın vədəli hədəfləri və hədəflərə nail olmaq taktikasını özündə birləşdirən çoxsaylı proqramlar təsdiq edilmiş və müvafiq illər ərzində icrası təmin edilmişdir.

Hal-hazırda rüşvətə qarşı mübarizə sektorunda təşkil edilən tədbirlərin fasiləsiz olaraq keçirilməsi, normativ hüquqi bazanın və institusional vasitəsinin inkişaf etdirilməsi, dövlət və yerli idarələrin fəaliyyətində aydınlıq

səviyyəsinin artırılması və bu sektorda dövlət siyasətinin aparılması məqsədilə qəbul edilmiş "Aydınlıq səviyyəsinin artırılması və rüşvətə qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya"nın yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar Fəaliyyət Planı təsdiq olunmuş proqramların məntiqi ardıdır. [36, 88]

Şəffaf idarəetməyə nail olmağın əsas şərtlərindən biri olan dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması ilə əlaqədar qeyd etməliyik ki, dövlət maliyyə nəzarəti dövlət maliyyə idarəetməsi sistemində dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsinə xas bir anlayış olmaqla, tənzimləyici sistemin tərkib elementidir. Maliyyə nəzarətinin məqsədi əvvəlcədən maliyyə idarəetməsinin qanunilik, təsirlilik, nəticəlilik və qənaətcillik prinsiplərinin pozulmasını və təsdiq edilmiş standartlardan uzaqlaşmaları müəyyən edərək, özəl durumlarda təshihəedici tədbirlərin təşkil edilməsini, qanun pozuntularının ləğv edilməsini və ən azı, hüdudlandırılmasını qanunlarda olan natamamlıqlar aşkar edilərək ortadan qaldırılmasını, fəaliyyətin normativ hüquqi aktlarla tənzimlənməsini bərpa etməkdən əlavə, nüfuzlu şəxslərin öz öhdəliklərini dərk etməsini bacarmaqdır.

Şəffaflıq və səmərəlilik dövlət maliyyə nəzarətinin əsas hədəflərindən biri olduğundan, həmin hədəfə nail olmaq məqsədilə ilkin olaraq çevik dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri hesab edilir. Analizlər göstərir ki, tərəqqi etmiş dövlətlərdə ılverişli və təsirli maliyyə yoxlanışı sisteminin formalaşdırılması respublikanın iqtisadi gücünün vacib atributlarından biri olmaqdan əlavə, dövlət quruculuğunun ən mühüm amillərindən hesab edilir. Dövlət maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatın dövlət nizamlanmasının ayrılmaz hissəsi olmaqla, dövlət resurslarının idarə edilməsində aydınlıq səviyyəsinin, əlverişliliyin və nəticəliliyin qazanılmasında şəxsi vəzifəyə sahibdir.

Ölkədə aparılmış məqsədyönlü islahatlar dövlət maliyyə nəzarətinin bir forması kimi daxili nəzarətin formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır, Belə ki, ulu öndər Heydər Əliyevin 17 iyun 1996-cı il tarixli "İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət yoxlanışının tənzimlənməsi və əsası olmayan yoxlamaların əngəllənməsi haqqında" və 7 yanvar 1999-

cu il tarixli "Dövlət yoxlanışı sisteminin inkişaf etdirilməsi və sahibkarlığın tərəqqi etməsi istiqamətində süni əngəllərin ortadan götürülməsi haqqında" sərəncamları ölkədə maliyyə yoxlanışının bazar iqtisadiyyatı mühitinə müvafıqlaşdırilməsinə, əsas olmayan yoxlamaların ləğv edilməsinə, maliyyə yoxlanışının ağırlıq mərkəzini dövlət gəlir cədvəli mənfəətlərinin təşəkkül tapmasına və xərclərin əlverişliliyinin yüksəldilməsinə yönləndirməyə stimül vermişdir.

Aparılmış islahatlar, bir tərəfdən, nəzarət fəaliyyətini həyata keçirən icra strukturlarının fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulmasına, digər tərəfdən isə təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarət qurumu olan daxili nəzarət sisteminin formalaşmasına böyük imkanlar yaratmış oldu. [38, 78]

Kənar maliyyə nəzarəti hökumət təsisatlarına və təşkilatlarına tabe olmayan təşkilati və funksional müstəqilliyə malik ali maliyyə nəzarəti qurumudur. Ali nəzarət qurumlarının məqsədi dövlətin davamlı inkişafı və sabitliyi üçün dövlət vəsaitlərindən düzgün və səmərəli istifadə edilməsinin, etibarlı maliyyə idarəetməsinin və inzibati fəaliyyətin düzgün təşkilinin, müvafiq hesabatlar dərc edilməklə, dövlət orqanları ilə geniş ictimaiyyət arasında məlumat mübadiləsinin, başqa sözlə, şəffaflığın təmin edilməsi və məsuliyyətin artırılmasından ibarətdir.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə ali maliyyə nəzarət qurumlarının yaranma tarixləri bir neçə yüz il bundan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Belə ki, bu funksiyaları həyata keçirən qurumlar Almaniya Federativ Respublikasında 1714-cü ildə (Kral I Fridrix Vilhelmin təşəbbüsü ilə), Hindistan Respublikasında 1753-cü ildə, Fransa Respublikasında 1807-ci ildə (imperator Napoleon Bonapartın təşəbbüsü ilə), Türkiyə Respublikasında 1862-ci ildə (Sultan Əbdüləzizin təşəbbüsü ilə), Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1921-ci ildə yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında kənar maliyyə nəzarəti qurumu Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Ulu öndər dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir çox fərman və

sərəncamlar verməklə, şəffaf və səmərəli nəzarət mexanizminin yaradılması istiqamətində zəruri dəyişikliklərin əsasını qoymuşdur. Onun təşəbbüsü ilə hazırlanmış və ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanı olan, dünyada şəffaflığın təminatçısı kimi qəbul edilən kənar maliyyə nəzarətinin - Azərbaycan Respublikası: Hesablama Palatasının yaradılmasının öz əksini tapması qanunverici hakimiyyətə dövlət əmlakının idarəsi, onun haqqında fərman verilməsi, dövlət gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi, dövlət mülkünün özəlləşdirilməsindən qazanılan vəsaitlərin dövlət gəlir cədvəlinə nüfuz etməsi, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət gəlir cədvəlindən resurslar ayrıldıqda sözügedən resursların təyinatı üçün tətbiq edilməsi üzərində yoxlanışın keçirilməsi üçün şərait yaratmışdı. Bu gün Palata gəlir cədvəli idarəciliyində, icra hakimiyyəti idarələrinin fəaliyyətində aydınlıq səviyyəsinin və əlverişliliyin bərpa edilməsi istiqamətində əsas vəzifə daşıyan dövlət qurumu kimi özünü biruzə verir.

İNTOSAI-ın Lima bəyannaməsinə əsasən, ali nəzarət qurumunun təsis edilməsi və onun müstəqilliyinin zəruri səviyyəsi Konstitusiya ilə təsbit edilməli, təfsilatı müvafiq qanunvericiliklə müəyyən olunmalı, nəzarət qurumunun üzvləri və əməkdaşlarının müstəqilliyinə təminat verilməli, ali audit qurumunun onun üçün büdcədə ayrıca sətirlə ayrılmış vəsaitdən ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə öz səlahiyyətləri çərçivəsində istifadə etmək hüququ olmalı, öz fəaliyyətini sərbəst qurmalı, qəbul edilmiş qərarları əsassız icra edilmədikdə, təqsirkar şəxslər məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Dövlət maliyyə resurslarının sərəncamçılarına bağlı olmayan, təkcə qanun və xalq qarşısında öhdəlikləri olan kənar dövlət maliyyə nəzarət qurumunun parlament və ictimaiyyət qarşısında öz fəaliyyəti barədə illik hesabat verməsi qurumun qarşısında qoyulan əsas tələbdir. [26, 208]

Vurğulamaq olar ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, "Hesablama Palatası mövzusunda" Azərbaycan Respublikasının Qanununda və Azərbaycan Respublikasının 5 mart 2002-ci il tarixli 269-IIQ

nömrəli Qanunu ilə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi"ndə INTOSAI-nin Lima bəyannaməsindən meydana çıxan bütün tezislər qeyd edilmişdir.

"Hesablama Palatası mövzusunda" və "Büdcə sistemi barəsində" Azərbaycan Respublikasının qanunlarına müvafiq olaraq, dövlət gəlir cədvəlinin və gəlir cədvəlindən kənar dövlət təsisatlarının büdcələrinin proyektlərinə, dövlət gəlir cədvəlinin təşkili haqqında illik hesabatə və uyğun qanun proyektlərinə fikir bildirmək, dövlət mülkünün idarə edilməsi, onun haqqında fərman verilməsi və dövlət mülkünün özəlləşdirilməsindən qazanılan vəsaitlərin dövlət gəlir cədvəlinə daxil olmasına yoxlanışı təmin etmək, gəlir cədvəli prosesinin inkişaf etdirilməsi mövzusunda rəylər tərtib etmək və Milli Məclisə sunmaq, dövlət gəlir cədvəli və gəlir cədvəlindən kənar dövlət təsisatları ilə əlaqədar qanun proyektlərinin, Milli Məclisdə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının razılaşıdığı beynəlxalq sazişlərin maliyyə ekspertizasını keçirmək, dövlət gəlir cədvəlinin resurslarının və gəlir cədvəlindən başqa dövlət təsisatlarının vəsaitlərinin bank hesablarında fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından və müvəkkil banklardan, kredit verən sektorlardan informasiya toplamaq, analiz etmək və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təkliflər önərmək, qanunvericiliklə təyin edilmiş formada maliyyə-büdcə yoxlama tədbirlərini tərtib etmək Hesablama Palatasının mühüm vəzifəsidir və Palata tamamilə dövlət gəlir cədvəlinin və Naxçıvan Muxtar Respublikasının gəlir cədvəlinin tətbiqinə nəzarəti təmin edir. Buna görə Hesablama Palatası dövlət gəlir cədvəlinin və icmal gəlir cədvəlinin mənfəətlətinin və xərclərinin, həmçinin gəlir cədvəlindən kənar dövlət fondlarının auditini aparır, aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması, dövlətə dəymiş ziyanın bərpa edilməsi ilə bağlı aidiyyəti dövlət orqanlarına, təşkilat və müəssisələrinə təqdimatlar verir. Palatanın təqdimatları icra edilmədikdə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada maliyyələşmələrin dayandırılması barədə müvafiq təqdimatların verilməsi kimi səlahiyyətlərinin olması təqdimatlarının icra edilməməsinə görə İnzibati Xətalar Məcəlləsində inzibati məsuliyyətin nəzərdə tutulması Palatanın fəaliyyətinin hüquqi təminatının sübutudur. [35, 188]

Ali audit qurumlarının beynəlxalq sahəsi olan INTOSAI-m, onun regional işçi qrupları olan Ali Audit Qurumlarının Avropa İşçi sahəsinin (EÜROSAI) və Ali Audit Qurumlarının Asiya Təşkilatının (ASOSAI), habelə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (ECO) üzv olan ölkələrin Ali Audit Qurumları Birliyinin (ECOSAI) və MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Ali Maliyyə Nəzarəti Orqanlarının (AMNO) rəhbərləri Şurasının üzvü kimi, həmin təşkilatlarla, eləcə də bir sıra xarici dövlətlərdə uyğun funksiyaları həyata keçirən orqanlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi Palatanın fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində vacib rol oynamışdır.

2007-ci ildə Dünya Bankı tərəfindən həyata keçirilən Korporativ və Dövlət Sahəsində Hesabatlılıq Proyehti (CAPSAP) çərçivəsində İrlandiyanın "HELM Corporation Limited" şirkətinin dəstəyi ilə Hesablama Palatasının 2008-2010-cu illər üçün "Strateji İnkişaf Planı" (SİP) hazırlanmışdır və bu Planda Palatanın fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edən məsələlərlə bağlı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarəti sistemini formalaşdıran daxili və kənar nəzarətin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi baza mövcuddur və bu sahədə beynəlxalq təcrübədən yararlanmaqla, müvafiq təkmilləşdirmələr aparılmaqdadır.

Həmçinin, vurğulamaq olar ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Aydınlıq dərəcəsinin artırılması və rüşvətə qarşı çıxmaq üzrə Milli Strategiya'ya aid 2007-ci ü 28 iyul tarixli 2292 nömrəli fərmanında və "Dövlət və bələdiyyə mülkünün və resurslarının idarə olunması sektorunda rüşvət ilə bağlı hüquqpozmalara qarşı çıxmanın möhkəmləndirilməsi mövzusunda" 2009-cu il 22 iyim tarixli 103 nömrəli sərəncamının- da dövlət orqanlarına maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların səlahiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsinə və maliyyə nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması kimi mühüm vəzifələr tapşırılmışdır və bu maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması istiqamətində aparılan davamlı işlərin təzahürüdür.

Nəzarət funksiyalarına malik olan dövlət orqanlarının əlaqəli fəaliyyət göstərməsi səmərəli idarəetmə üçün çox mühüm şərtidir. Hesablama Palatası bu istiqamətdə də zəruri addımlar atmaqda davam edir. Bu baxımdan, dövlətin maliyyə-iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi, o cümlədən dövlət aktivləri və əmlakının idarə və istifadə olunması sahəsində qanunvericiliyin, eləcə də maliyyə intizamının qorunması istiqamətində birgə əməkdaşlıq etmək məqsədilə Hesablama Palatası ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə və Vergilər nazirlikləri, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu arasında imzalanmış Razılaşma Memorandumlarının təşkilatların öz səlahiyyətləri daxilində funksiya, həmçinin vəzifələrinin daha operativ və səmərəli icrasına müsbət təsirini qeyd etmək olar.

Göstərilənlərə əsasən, şəffaf və səmərəli idarəetməyə nail olmağın əsas şərtlərindən biri kimi, ölkəmizdə maliyyə nəzarət sisteminin yaradılması və daim inkişaf etdirilməsi onu deməyə əsas verir ki, şəffaflıq və səmərəlilik dövlət maliyyə nəzarətinin prioritet hədəflərindən biridir.

Digər şərtlərdən biri olan hesabatlılıq isə dövlət orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinə şərait və bu istiqamətdə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müvafiq tənzimləyici normalar müəyyən edilmişdir. Belə ki, "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, dövlət gəlir cədvəlinin tətbiqi haqqında illik hesabat və uyğun qanun proyektı qəbul olunmaq məqsədilə gələn ilin 15 may tarixindən tez müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunur. Tabeliyindən asılı olmayaraq, büdcə təşkilatı olmayan açıq səhmdar cəmiyyətləri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə və aidiyyəti qanunvericilik aktlarına əsasən öz illik hesabatlarını və mühasibat balanslarını ictimaiyyətin tanış olması üçün hər il dərc etdirir. Maliyyə resurslarından istifadə edən dövlət orqanları ilə yanaşı, həmin resurslarda dövlət nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanlarının da hesabat vermələri hesabatlılığın mühüm şərtidir.

Şəffaflığın və məlumatlılığın təmin edilməsi məqsədilə öz fəaliyyəti barədə parlament və Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 13 sentyabr

2008-ci il tarixli 35 nömrəli kollegiya təklifi ilə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının fəaliyyəti haqqında informasiyaların tərtib edilməsi və kütləvi məlumat mexanizmlərində yayılması qaydaları" na müvafiq olaraq, ictimaiyyət qarşısında hesabat vermək, kütləvi informasiya vasitələrini müntəzəm surətdə məlumatlandırmaq Palatanın əsas iş prinsiplərindən biridir.

Hesablama Palatası aparılan nəzarət tədbirlərinin nəticələri üzrə qəbul edilmiş qərarlar barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müntəzəm məlumat, illik fəaliyyəti barədə hesabatlar təqdim edir və həmin hesabatlar "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Məlumatında dərc olunur. Hesablama Palatasına ayrı-ayrı informasiya agentlikləri və mətbuat orqanlarından daxil olan suallar və informasiya sorğuları qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddətdə və qaydada ətraflı cavablandırılır. Hesabatlılığın təmin edilməsi istiqamətində atılmış addımlardan biri də Palatanın fəaliyyəti barədə məlumatların ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədilə Palatanın veb-saytı yenidən təşkil edilmişdir və Palatanın fəaliyyəti barədə informasiyanın verilməsində operativliyin təmin edilməsi üçün məlumatlar dərhal Palatanın veb-saytında yerləşdirilir.

Hesab edirik ki, maliyyə nəzarəti qurumları dövlət maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığa nail olmaq üçün normativ tənzimlənmənin daim təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verməli, nəzarət qurumları arasında əməkdaşlığı davam etdirməli, öz əməkdaşlarının peşəkarlığının artırılması ilə bağlı zəruri tədbirlər görməli, dövlət resurslarının sərəncamçıları tərəfindən hesabatlılığın gözlənilməsinə nəzarət etməli, öz fəaliyyətləri barədə ictimaiyyəti müntəzəm olaraq məlumatlandırmalı, maarifləndirmə işlərini davam etdirməli və daim beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafına yeni töhfələr verməlidirlər.

Nəticə

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi dövlət maliyyə və nəzarət fəaliyyətinin effektiv sisteminin mexanizmini inkişaf etdirmək və əsaslandırmaqdır. Məqsəddən irəli gələn bir sıra problemləri həll etmək lazımdır, bu dissertasiyanın məzmununun strukturunu müəyyən edən həllərin ardıcılığı. Tədqiqatın əsas nəticələrinə aşağıdakı müdəalar daxildir:

1) Öz məzmununa görə Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti sistemi əsas etibarlı ilə xüsusi dövlət orqanlarının dövlət proqramlarının və büdcə prosesinin müxtəlif aspektlərinin qiymətləndirilməsi, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, təşkilatların və birliklərin dövlət maliyyə resurslarından istifadə edilməsinin məqsədli təyinatına uyğun olması, səmərəli, tam və vaxtında istifadə edilməsi, bu resursların yaranması və xərclənməsi mənbələrinin aşkar edilməsi, onların maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuna zidd olması hallarının aşkar edilməsi, bu əməliyyatların hesabatlarda əks etdirilməsi, dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların vaxtılı-vaxtında və tam həcmdə həyata keçirilməsini müəyyənləşdirmək, eləcə də onların fəaliyyət səmərəsini və dövlət büdcəsi gəlirlərinin ehtiyat mənbələrini aşkar etmək məqsədilə qanunvericiliklə tənzimlənən sistemli fəaliyyəti kimi qəbul edilməkdədir;

2) Nəzarətin elmi əsasları istiqamətində əldə olunmuş uğurlar, beynəlxalq səviyyəli elmi və praktiki nailiyyətlər, müasir Azərbaycan cəmiyyətinin xarakteristikası, tarixi irs və ilkin mövqelər, konstitusion və hüquqi normalar nəzərə alınmaqla DMN-də islahatların və onun inkişafının, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin dövlət konsepsiyası işlənilib hazırlanması prosesi davam etməkdədir.

4) Dövlət maliyyə nəzarəti müəyyən mənada sistemyaradıcı həlqəsi olan, təməl əhəmiyyətli «Dövlət nəzarəti haqqında» və «Dövlət maliyyə nəzarəti sistemi haqqında» hüquqi aktların qəbul edilməsi, bir sıra hüquqi akt və sənədlərdə isə dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi ölkəmizdə nəzarət sisteminin inkişafın əsas meyarlarından biridir və onların aşağıda göstərilən dörd səviyyə üzrə formalaşdırılması,

onun mahiyyət etibarilə lokal xarakterli normativ hüquqi aktlardan ibarət olan qanunvericilik bazasında hüquqi aktlar sistemini yaradılmışdır:

4) Dövlət maliyyə nəzarəti sistemi daxilində informasiya axınlarının strukturizasiyası və sistemli informasiya massivlərinin yaradılması, operativ informasiyanı hakimiyyət və idarəetmə orqanlarına, eləcə də bütün əlaqədar strukturlara çatdırmaq üçün kommunikasiya sisteminin yaradılması dövlət maliyyə nəzarətinin idarə olunmasını reallaşdıraraq, nəzarətin səmərəliliyinə xələl yetirmədən ona sərf edilən vaxtı azaldadı.

5) Dövlətin iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün həmin proqrama preventiv və operativ nəzarət mexanizmlərinin daxil edilməsi məqsədəuyğun hallardı.

XÜLASƏ

Dövlət maliyyə nəzarətinin ümumi normativ hüquqi aktlar sisteminin müəyyən mənada sistemyaradıcı həlqəsi olan təməl əhəmiyyətli hüquqi akt barədə məsələni nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, «Dövlət nəzarəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu çox geniş xarakterə malik olub, müvafiq əlavələrlə birlikdə dövlət maliyyə nəzarətinin nəinki bütün məsələlərini, hətta prinsipial məsələlərini də tam işıqlandırmaqdadır. Bu qanun normativ hüquqi aktlar sisteminin sistemyaradıcı həlqəsi rolunu oynamaqdadır. Beləliklə, ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının, onun müasir dövlət idarəetməsinin tələblərinə, dövlət siyasətinin məqsədlərinə uyğun gələn keyfiyyətə yeni səviyyəyə çatmasının əsasını qoyan qanunların işlənilib hazırlanması Azərbaycan Respublikasında və onun subyektlərində milli xüsusiyyətlərin qorunub-saxlanmasını və onlardan səmərəli istifadə olunmasını, vətəndaşların rifahının artmasını təmin edən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin, inkişafının və təkmilləşdirilməsinin normativ hüquqi təməlini yaradır.

Beləliklə, beynəlxalq praktiki fəaliyyət sübut edir ki, dövlət maliyyə yoxlanışı orqanları görünən ziddiyyətlər əsasında olduqca səmərəli fəaliyyət göstərə bilər və qarşılıqlı eksklüziv və ziddiyyətli prinsiplər və yanaşmalar buna misaldır. Bütün yuxarıda ümumiləşdirərək, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları, adətən ictimai maliyyə idarəçiliyində böyük və fəal rol oynayırlar. Mövcud dövlət maliyyə nəzarəti orqanları əsasən müstəqildir və onların fəaliyyəti kifayət qədər effektivdir. Bundan əlavə, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyəti müsbət xarici təcrübəyə uyğunlaşmanı təmin etmək və nəzarət işinin səmərəliliyinin artırılması öz növbəsində imkan verir ki, dövlət və cəmiyyətin yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan keyfiyyətli, etibarlı, vaxtında müstəqil informasiya effektivliyi formalaşdırılsın.

Резюме

Система общих нормативных правовых актов государственного финансового контроля

в некотором смысле, является основополагающим правовым актом, который является системным звеном

При рассмотрении вопроса становится ясно, что «государственный контроль

Закон Азербайджанской Республики «О Законе Азербайджанской Республики» имеет широкий спектр возможностей, наряду с соответствующими дополнениями, охватывает не только все вопросы государственного финансового контроля,

и даже полностью покрывает основные проблемы. Этот закон является нормативным

играет роль системной связи в системе правовых актов.

Таким образом, развитие государственного финансового контроля в нашей стране, ее современных

в соответствии с требованиями государственного управления, цели государственной политики

законы, заложившие основы для достижения качественно нового уровня в Азербайджанской Республике и ее субъектах
сохранение и эффективное использование национальных характеристик государственное финансирование, обеспечивающее благосостояние граждан

функционирования, развития и совершенствования системы управления устанавливает нормативную правовую основу.

Таким образом, международная практика показывает, что государственные органы финансового контроля могут действовать достаточно эффективно на основе видимых противоречий, а исключительные и противоречивые принципы и подходы являются взаимоисключающими. Суммируя все вышеизложенное, надзор за государственными финансами обычно играет большую и активную

роль в управлении государственными финансами. Существующие государственные органы финансового контроля в значительной степени независимы, и их деятельность достаточно эффективна. Кроме того, функционирование государственной системы финансового контроля для обеспечения соблюдения хорошей внешней практики и повышения эффективности контрольных мероприятий позволит обеспечить качественную, надежную, своевременную и независимую информационную эффективность, которая необходима для улучшения состояния государства и общества.

Summary

The system of general normative legal acts of the state financial control in a sense, is a fundamental legal act that is a systemic link

When considering the issue, it becomes clear that "State control

The Law of the Republic of Azerbaijan "On the Law of the Republic of Azerbaijan" has a wide range of features, along with relevant supplements, not only covers all issues of state financial control,

and even fully covers the principal issues. This law is normative is playing a role of a systemic link in the system of legal acts.

Thus, the development of state financial control in our country, its modern according to the requirements of public administration, the objectives of the state policy

the laws that laid the foundations for reaching a qualitatively new level in the Republic of Azerbaijan and its subjects

preservation and effective use of national characteristics

state funding, which ensures the welfare of the citizens

the functioning, development and improvement of the control system

establishes a normative legal foundation.

Thus international practice shows that the state financial control authorities can operate quite efficiently on the basis of visible contradictions and the exclusive and contradictory principles and approaches are mutually exclusive. By summarizing all above, public finance oversight usually plays a big and active role in public finance management. Existing state financial control bodies are largely independent and their activity is quite effective. Additionally, the functioning of the state financial control system to ensure compliance with good external practices and to increase the effectiveness of control activities will enable the formation of quality, reliable, timely and independent information effectiveness, which is essential for improving the state and society.

Ədəbiyyat

1. “Audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti” – Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2013.
2. “Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransın materialları. Ələkbərov Ə.Ə. Dövlət büdcəsindən istifadəyə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi. Məqalə. –Bakı 2007
3. «Maliyyə nəzarəti» Bəybala Xankişiyev -2012.
4. «Maliyyə» Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2014.
5. «Maliyyə» D. Bağırov, M. Həsənlı Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2013.
6. «Vergi nəzarəti» D.A.Bağırov Bakı - 2014.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 sentyabr 2002-ci il tarixli “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” Fərmanı;
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 yanvar 1999-cu il tarixli “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” Fərmanı;
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 1996-cı il tarixli “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” Fərmanı;
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 iyun 2000-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” Fərmanı;
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Fərmanı;
12. Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli “Auditor xidməti haqqında” Qanunu;

13. Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 1999-cu il tarixli “Hesablama Palatası haqqında” Qanunu.
14. Ələkbərov Ə.Ə. Dövlət büdcəsindən istifadəyə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi. Məqalə.AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı “Elm” 2007.s. 109-119
15. Hacıyev M.Ş. Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti və onun inkişaf istiqamətləri. Bakı. 2007 ;
16. R.Hacıyev «Təftiş və nəzarət» Bakı-2013
17. Ş.Ş.Bədəlov, R.B.Məhərrəmov, F.Ə.Qurbanov «Büdcə sistemi dərslik». Bakı 2011.
18. A.Əliyev, A.Şəkərəliyev «Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı-2012;
19. Бобылев П. Эффективность-главный критерий // Президентский контроль,2015, № 11.
20. Валуев Б.И., Орлова Л.П., Зернов ЕЛ. и др. Оперативный контроль экономической деятельности предприятия. М.: Финансы и статистика, 2014
21. Грачева Е. Ю, Финансовое право: схемы, комментарии: Учебн. пособие. М.: Новый Юрист, 2012
- 22.Грачева Е.Ю. Проблемы правового обеспечения государственного финансового контроля: дис. . д-ра юрид. наук. М., 2013.
23. Грачева Е.Ю., Толстопятенко Г.П., Рыжкова Е.А. Финансовый контроль: учеб. пособие. М., 2014.
24. Дадашев А.З., Черник Д.Г. Финансовая система России: Учебн. пособие. М.: ИНФРА-М. 2013.
25. Данилевский Ю.А., Овсянников Л.Н. Финансовый контроль: нарушения и наказания // Бухгалтерский учет. 2014. № 3.
26. Каратонов М.Е. Финансовая безопасность и финансовый контроль в условиях рыночных отношений // Юрист. 2016. № 6.
27. Клещенко Ю.Г., Савченко М.М. Финансовый контроль как один из факторов обеспечения финансовой безопасности // Финансовое право. 2009. № 5.

28. Макаренко Е.В. Государственный контроль за исполнением федерального бюджета в Российской Федерации: конституционно-правовые основы: автореф. дис.... канд. юрид. наук. М., 2013.
29. Малеин Н. С. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль. М., 2004.
30. Овсянников Л.Н. Государственный финансовый контроль: кому он не нужен // Президентский контроль, 2016, № 5.
31. Овсянников Л.Н. Контролировать не «втихаря», а гласно // Президентский контроль, 2015, № 11.
32. Погосян Н.Д. Счетная палата Российской Федерации. М., 2014.
33. Саттарова Н.А. Финансовый контроль как фактор эффективной финансовой политики в условиях экономического кризиса: вопросы правового регулирования // Вестник МГУ. Государственный аудит. 2010. № 1.
34. Синева Е.Н. Законодательное обеспечение деятельности органов внешнего государственного и муниципального финансового контроля // Государство и право. 2016. № 3.
35. Соменков А.Д. Парламентский контроль за исполнением Государственного бюджета: Монаграфия. Элиста: АПП «Джангр», 2013
36. Шагиева Р.В. Финансово-контрольная деятельность: теоретико-правовая характеристика // Вестник МГУ. Государственный аудит. 2010. № 1.
37. Шохин С. О. Проблемы и перспективы развития финансового контроля в Российской Федерации. М., 2015
38. Robert P. Greenwood, Handbook of Financial Planning and Control, Gower Publishing, Ltd., 2014.